

Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

**«ОСВІТА В УРСР У 1940-1950-х РОКАХ: МІЖ ВІДНОВЛЕННЯМ ТА
ІДЕОЛОГІЗАЦІЄЮ»**

Спеціальність А4 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувачки вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Харчук Яни Юріївни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор історичних наук, професор
Старка Володимир Васильович

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук, доцент
Древніцький Юрій Романович

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСВІТИ В УРСР У 1945–1958-х РОКАХ.....	9
1.1. Історіографія проблеми дослідження	9
1.2 Джерельна база дослідження	13
РОЗДІЛ 2. ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1958-і РОКИ)	18
2.1 Стан та відбудова освітньої інфраструктури після Другої світової війни.	18
2.2 Державна політика у сфері загальної та вищої освіти	22
2.3 Соціально-побутові умови навчання та становище учнівської і студентської молоді	28
2.4 Соціально-побутові умови освітян та кадрове забезпечення.....	33
РОЗДІЛ 3. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УРСР У 1945–1958-х РОКАХ	40
3.1 Комуністична ідеологія як складова змісту освіти	40
3.2 Контроль і репресивні механізми в освітній сфері	43
3.3 Наслідки ідеологізації для розвитку освіти та науки	45
РОЗДІЛ 4. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УРСР В 1948-1958-х РОКАХ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	50
4.1 Актуальність теми в курсі історії України	50
4.2 Методи і прийоми вивчення теми на уроках історії	51
4.3 Проблеми та перспективи вдосконалення вивчення теми та методичні рекомендації для вчителів.....	52
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми. Освіта є одним із ключових інститутів суспільства, через який держава здійснює не лише підготовку кваліфікованих кадрів, а й формування світоглядних орієнтирів, цінностей і моделей поведінки громадян. У радянський період освітня система виконувала особливу роль, поєднуючи функції соціалізації, ідеологічного впливу та інструмента політичного контролю. Саме тому дослідження освіти в Українській РСР у 1945–1958-х роках є важливим для розуміння механізмів функціонування радянського суспільства загалом.

Період 1945–1958-х років був надзвичайно складним і суперечливим для розвитку освіти в УРСР. Він охоплює наслідки подій Другої світової війни, масштабні руйнування матеріально-технічної бази навчальних закладів, людські втрати серед педагогічних кадрів, а також повоєнну відбудову системи освіти в умовах жорсткої централізації та ідеологічного тиску. Водночас саме в цей час було закладено основи подальшого функціонування радянської освітньої моделі на десятиліття вперед.

Актуальність теми зумовлена необхідністю комплексного аналізу поєднання двох взаємопов'язаних процесів – відновлення освіти та її ідеологізації радянським тоталітарним режимом. В умовах повоєнної розрухи держава була змушена інвестувати ресурси у відбудову шкіл, технікумів і вищих навчальних закладів, однак цей процес супроводжувався посиленням партійного контролю над змістом навчання, виховною роботою та науковою діяльністю. Освіта дедалі більше перетворювалася на засіб формування «радянської людини», лояльної до комуністичної ідеології.

Важливою складовою актуальності є й те, що тривалий час історія освіти в УРСР вивчалася переважно в межах радянської історіографії, яка мала яскраво виражений ідеологічний характер і не допускала критичного аналізу негативних явищ. Багато праць зосереджувалися на кількісних показниках (зростанні мережі шкіл, чисельності учнів і студентів), ігноруючи проблеми

цензури, репресій, утисків національного компонента освіти та обмеження академічної свободи.

У сучасних умовах переосмислення радянського минулого, декомунізації історичної пам'яті та реформування системи освіти в Україні, звернення до досвіду 1945–1958-х років набуває особливої значущості. Аналіз того, як ідеологія впливала на освітній процес, дозволяє глибше усвідомити ризики політизації освіти та значення принципів автономії, плюралізму й критичного мислення.

В час повномасштабної агресії РФ проти України, досвід повоєнної відбудови набуває особливого значення. Аналіз того, як українське суспільство в надскладних матеріальних умовах знаходило ресурси для відновлення освітньої мережі, дозволяє виокремити стійкі стратегії виживання національної інтелігенції навіть під тиском жорсткої цензури.

Освітня система 1940-х–1950-х років була інструментом формування «радянської людини». Вивчення механізмів цього процесу допомагає краще зрозуміти коріння ментальних розривів у сучасному українському суспільстві та важливість деколонізації освітнього простору сьогодні. Це дозволяє усвідомити, як ідеологічні кліше десятиліттями вкорінювалися через шкільні підручники та позакласну роботу.

Дослідження життєвого й професійного шляху вчителів є важливою складовою удосконалення підготовки сучасного покоління. Без ґрунтовного вивчення діяльності педагогів неможливо сформувати цілісну реальність повоєнного періоду. Відбудова системи загальноосвітньої школи й основні напрями її функціонування відображали не тільки тодішні політичні, соціальні й національні суперечності, а й рівень національної свідомості вчителів та учнів, а також широкий спектр процесів і закономірностей розвитку українського суспільства.

Окремої уваги заслуговує регіональний аспект, зокрема специфіка радянзації західноукраїнських областей. Освіта в цьому регіоні стала фронтом

боротьби між радянською системою та місцевим населенням, що робить тему ключовою для вивчення процесів інтеграції територій у тоталітарний простір.

Ще до війни існував закон про загальну обов'язкову освіту, але після 1945 року його відновили в повному обсязі, поступово розширили до 7-річної, а згодом і 8-річної освіти. У 1949 році було введено обов'язкову семирічну освіту. Реформа 1958 року («закон про зміцнення зв'язку школи з життям») стала знаковим завершенням епохи, продемонструвавши спробу поєднати освіту з виробництвом. Дослідження цього досвіду політехнізації є актуальним у контексті сучасних дискусій про реформування професійно-технічної освіти в Україні та впровадження дуального навчання.

Попри значну кількість праць, у сучасній історіографії все ще бракує комплексних досліджень, які б поєднували аналіз матеріальної бази з антропологічним підходом – вивченням повсякденного життя вчителя та учня. Часто поза увагою дослідників залишаються дрібні деталі шкільного побуту, які насправді визначали реальний стан справ краще за офіційну статистику.

Необхідність переосмислення радянського спадку вимагає відходу від однобічних оцінок: як виключно апологетичних (характерних для радянської доби), так і суто негативних. Потрібен збалансований аналіз, який би враховував і героїзм освітян у відбудові шкіл, і трагедію ідеологічного нівелювання особистості.

Нарешті, актуальність теми зумовлена методичними запитами. Сучасний урок історії в школі вимагає візуалізації та роботи з першоджерелами. Розробка методичних рекомендацій для вивчення цієї теми допоможе вчителям формувати у школярів критичне мислення та імунітет до маніпуляцій, демонструючи методи пропаганди минулого.

Об'єкт дослідження – система освіти в Українській РСР у період 1945–1958-х років як складова частина радянської соціально-політичної системи.

Предмет дослідження – процес відновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів, соціально-побутовий стан, умови праці, морально-психологічний стан, повсякденне життя освітян, учнів, студентів, зміст

державної освітньої політики та механізми ідеологічного контролю в умовах повоєнного сталінізму та початку «відлиги».

Методи дослідження. У процесі дослідження питання розвитку освіти в УРСР у 1940-х-1950-х роках важливу роль відігравали принципи історизму та об'єктивності. Дотримання цих складових дозволило забезпечити систематичне опрацювання наукової літератури, а також значного комплексу документальних джерел. Для реалізації цих принципів були використані спеціальні історичні та загальнонаукові методи дослідження, що дозволили широко розглянути процеси відновлення освітньої системи після війни та її ідеологізацію.

Загальнонаукові методи :

- застосовувалися аналіз і синтез для вивчення наукових праць, статистичних даних та документів з історії освіти, що дозволило виділити основні тенденції розвитку навчальних закладів і педагогічної системи в УРСР;
- узагальнення та класифікація використовувалися для систематизації інформації щодо типів шкіл, навчальних програм, педагогічних підходів і ідеологічного впливу на навчальний процес;
- порівняння дозволило зіставити стан освіти в різні періоди .

Історичні методи:

- історико-хронологічний метод дав змогу простежити послідовність подій, пов'язаних із відновленням шкільної та вищої освіти після Другої світової війни, а також розвитком нових програм і стандартів навчання;
- історико-порівняльний метод був застосований для зіставлення змін в освітній політиці та ідеологічних настановах в різні роки;
- історико-системний метод дозволив оцінити освіту в УРСР, як частину соціально-політичного та культурного аспекту, виявити взаємозв'язки між державними планами, ідеологією та освітньою практикою;

- ретроспективний метод допоміг відтворити процес відновлення шкіл, педагогічних кадрів та навчальних програм на основі архівних матеріалів;
- відбувся аналіз джерел і документів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють з 1945 по 1958 роки. Початкова межа пов'язана з повоєнним станом освіти та початком відновлювальних робіт на звільнених територіях. Кінцева межа – 1958 рік, що знаменує практичне впровадження освітньої реформи та завершення формування нової структури восьмирічної школи.

Територіальні межі наукового дослідження охоплюють території УРСР, відповідно до адміністративно-територіального поділу в часовий діапазон аналізу.

Мета роботи – на основі аналізу джерел та літератури з'ясувати особливості функціонування освітньої системи УРСР у 1945–1958-х роках, проаналізувавши співвідношення між процесами матеріального відновлення, особливостей повсякденного життя вчителів і учнів та посиленням ідеологічного тиску.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати стан наукової розробки теми та схарактеризувати джерельну базу.
- Дослідити динаміку відбудови шкільної мережі та ВНЗ після Другої світової війни.
- Визначити основні напрями державної політики в галузі освіти та її нормативно-правове забезпечення.
- Розкрити методи ідеологізації навчального процесу та роль репресивних механізмів у контролі за інтелігенцією.
- Розробити методичні рекомендації щодо використання матеріалів дослідження на уроках історії України.

Наукова новизна полягає у спробі комплексного переосмислення освітніх процесів через призму історико-антропологічного підходу та методу мікроісторії. На відміну від попередніх досліджень, де акцент робився на кількісних показниках (кількість шкіл, парт, учнів), у цій роботі освіта розглядається як простір взаємодії особистості та системи. Застосування дискурс-аналізу навчальних програм та підручників дозволило виявити приховані механізми формування радянської ідентичності. У роботі проведено критичну ревізію джерел 1950-х років, обґрунтовано необхідність деконструкції радянських статистичних звітів, які часто приховували реальний кадровий голод та матеріальну скруту освітян.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні наукових уявлень про трансформацію освітньої системи в умовах переходу від тоталітаризму сталінського типу до «хрущовської відлиги». Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення історії повсякденності та соціальної історії України XX століття.

Практичне значення. Матеріали роботи можуть бути використані вчителями історії при підготовці до занять у 11-х класах, при написанні підручників, посібників, а також у музейній справі для створення експозицій, присвячених повоєнній історії України.

Апробація результатів. Основні положення та висновки роботи були представлені на III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» в місті Тернополі 5 травня 2026 р; Всеукраїнській студентсько-учнівській науково-практичній конференції «Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді» в місті Харкові 20 травня 2026 р; VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу» міста Запоріжжя 15 травня 2026 року.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСВІТИ В УРСР У 1945–1958-х РОКАХ.

1.1. Історіографія проблеми дослідження.

Наукове осмислення розвитку освітньої системи в Українській РСР упродовж 1945-1958-х років пройшло тривалий шлях трансформації, що відображає загальні тенденції розвитку історичної науки в Україні. У радянський період історіографія цієї проблеми мала переважно апологетичний характер, фокусуючись на кількісних показниках відбудови та "неухильному зростанні" культурного рівня мас під керівництвом комуністичної партії. Проте сучасний етап розвитку історичної думки вимагає критичного перегляду цих концепцій, переходу від описовості до глибинного аналізу соціальних, політичних та ідеологічних чинників, що визначали обличчя тогочасної школи.

Сучасна українська історіографія освітніх процесів 1945–1958 років у західних областях України є одним із найбільш динамічних сегментів дослідження. Науковці, такі як М. Галів, М. Ярушак, О. Свойнтник [9], Н. Мащенко [25], І. Сушик [53] зазначають, що сучасний доробок налічує кілька десятків ґрунтовних праць, які можна класифікувати за трьома основними групами. Перша група охоплює загальні дослідження історії шкільництва регіону, друга – студії з історії повсякденного життя різних соціальних середовищ, а третя – аналіз впливу українського визвольного руху на освітнє середовище краю. Цей поділ дозволяє дослідникам вийти за межі офіційної статистики та побачити освіту як простір гострого протистояння між тоталітарною системою та національними прагненнями місцевого населення.

Науковий інтерес до проблеми розвитку освіти в УРСР 1945–1958-х рр. у сучасній історико-педагогічній науці поступово зростає. Дослідження початку ХХІ ст. акцентують увагу на освітній політиці як складовій радянської системи, ролі школи у формуванні ідеологічно орієнтованої особистості, а також на особливостях повсякденного життя учнів і вчителів. Зокрема, проблеми освітньої політики та ідеологізації навчального процесу висвітлюються у фундаментальних працях О. Сухомлинської [51; 52], Л. Березівської [2], А.

Пугача [39] які розглядають освіту як інструмент формування «нової людини» в умовах радянської системи. Питання розвитку структури освітньої системи, її централізації та уніфікації змісту навчання аналізуються у працях О. Пометун [37], Л. Пироженко [35; 36] та інших науковців. Водночас у сучасній історіографії простежується чітка тенденція до переосмислення радянської наукової спадщини: якщо праці радянського періоду мали переважно описово-апологетичний характер і відтворювали офіційну ідеологічну доктрину, то новітні дослідження зосереджуються на критичному аналізі механізмів функціонування освітньої системи, її залежності від партійно-державного контролю та ролі освіти як інструменту соціальної інженерії.

Окремий напрям становлять історико-педагогічні студії, у яких досліджуються процеси підготовки педагогічних кадрів, трансформації змісту освіти та вплив політичних чинників на організацію навчально-виховного процесу (Л. Березівська, А. Зякун, Я. Дем'яненко). Поряд із цим у працях О. Сухомлинської та сучасних українських істориків [29; 33; 39; 51; 52] освіти простежується зростання інтересу до мікроісторичного та антропологічного підходів, що виявляється у вивченні повсякденних практик шкільного життя, взаємодії вчителя й учня, умов навчання та виховання.

Важливим внеском у вивчення проблеми є праці В. М. Мельниченка [27], О. Г. Шамрая та В. І. Юрчука [60; 61], які зосереджуються на питаннях відбудови та розвитку освіти і науки у повоєнний період. Ці автори підкреслюють складність і неоднозначність умов відновлення мережі освітніх установ, а також невід'ємність ідеологічного тиску від процесу відбудови. Зокрема, аналіз матеріалів дозволяє простежити, як на регіональному рівні реалізовувалися загальнодержавні директиви та з якими труднощами стикалися місцеві органи народної освіти.

Окремий напрям досліджень присвячений ідеологічним кампаніям, таким як «ждановщина», та їхньому впливу на зміст освіти. Праці С.М. Шевченка [59], німецького історика Й. Баберовські [1] з його перекладеною монографією про сталінізм, репресивну політику та систему терору СРСР детально

реконструюють механізми контролю над інтелігенцією та наукою, показуючи, як сталінська система намагалася загнати творчий та освітній процес у жорсткі рамки. Це дозволяє зрозуміти, що освіта в цей період виконувала не лише просвітницьку, а й потужну репресивну функцію, виступаючи інструментом нівелювання національної ідентичності [42].

Методологічне оновлення сучасної історіографії проявляється у використанні підходів історії повсякдення. Дослідники все частіше звертають увагу на "людський вимір" освіти: умови праці вчителів, побут студентів, психологічну атмосферу в класах. Це дає змогу побачити не лише те, що декларувалося у постановах ЦК КП(б)У, а й те, як ці постанови сприймалися та реалізовувалися на практиці, часто стикаючись із пасивним або активним спротивом.

Зокрема, в працях В. Старки [49], Н. Мащенко [25], С. Сворака [45], Л.М. Романець [44], О. Лук'яненко [24] значна увага приділяється соціокультурним аспектам повсякдення, зокрема становища освіти, функціонування шкільної мережі, умовам навчання, праці та впливу політичних змін на освітній процес. Матеріали дослідження ґрунтуються на широкій джерельній базі, що включає масу архівних документів, статистичних матеріалів та спогади очевидців, що є важливим для аналізу змін у сфері освіти та повсякденного життя населення досліджуваного періоду.

Аналіз історіографії показує, що тривалий час поза увагою дослідників залишалися питання матеріально-технічного забезпечення шкіл через призму соціальної нерівності. Сучасні праці виправляють цей недолік, демонструючи, що за фасадом «всенародної відбудови» приховувався гострий дефіцит елементарних ресурсів, що змушувало населення брати на себе основний тягар фінансування та будівництва освітніх закладів.

Дослідження професійно-технічної освіти та системи трудових резервів також набули нового звучання. Роботи, присвячені реформі 1958 року, розглядають її як відповідь на виклики науково-технічної революції, водночас наголошуючи на її ідеологічній складовій [12]. Науковці аналізують перехід від

шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) до професійно-технічних училищ (ПТУ) як процес уніфікації підготовки робітничих кадрів у межах загальносоюзної моделі [28].

Проблема русифікації через систему освіти є однією з центральних у сучасній українській науці [54]. Дослідники аналізують законодавчі акти кінця 1950-х років, зокрема право вибору мови навчання, як завуальований механізм витіснення української мови з освітнього простору. Це дозволяє зробити висновок про системність політики денаціоналізації, яка проводилася під виглядом демократизації шкільної справи [59, с.833].

Важливим аспектом є також вивчення репресій проти освітян та науковців. Праці, що базуються на розсекречених архівах спецслужб, розкривають масштаби боротьби з «космополітизмом» та «українським буржуазним націоналізмом» в університетах та школах. Це дає змогу оцінити реальні втрати інтелектуального потенціалу України внаслідок сталінських чисток.

Регіональні аспекти історії освіти, дозволяють створити мозаїчне, але цілісне полотно відбудови. Науковці підкреслюють, що без урахування специфіки кожного регіону – від промислового Сходу до нещодавно приєднаного Заходу – неможливо зрозуміти загальну динаміку освітніх процесів в УРСР.

Критичний аналіз джерел та літератури дозволяє констатувати, що в сучасній історіографії подолано монополію марксистсько-ленінського підходу. Натомість утверджується плюралізм думок, що базується на об'єктивному вивченні фактів та залученні широкого кола раніше недоступних документів. Це створює надійну базу для подальших наукових розвідок у сфері історії освіти 1945–1958-х років.

Історіографічний огляд підтверджує, що досліджуваний період є ключовим для розуміння трансформації українського суспільства в радянську добу. Освіта виступала не просто галуззю соціальної сфери, а майданчиком для реалізації глобальних політичних проектів, що мали на меті зміну самої природи людини та нації.

Праці, присвячені «ждановщині», розкривають механізми інтелектуального терору, який пережила українська наука та освіта. Дослідники доводять, що цей період став часом втрачених можливостей для української науки, оскільки ідеологічні ярлики «антирадянської діяльності» або «космополітизму» руйнували наукові школи та кар'єри талановитих вчених.

Студії, присвячені реформі 1958 року, акцентують увагу на суперечливості хрущовської «відлиги». З одного боку, декларувалося зміцнення зв'язку школи з життям, а з іншого – посилювався тиск на національні мови. Це дає підстави стверджувати, що ідеологічний фундамент системи залишався незмінним навіть під час певних ліберальних трансформацій [14].

Аналіз публікацій у фахових виданнях, таких як Вісник Черкаського університету чи збірники наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету, свідчить про високий рівень зацікавленості темою та глибоку опрацьованість архівних матеріалів. Це дозволяє сучасним історикам будувати аргументовані концепції розвитку освіти в УРСР.

Таким чином, історіографія проблеми на сучасному етапі характеризується відмовою від міфологізації радянського минулого, прагненням до багатоаспектного висвітлення подій та залученням нових методологічних інструментаріїв, що робить дослідження освіти в УРСР 1945–1958-х років актуальним та науково значущим.

1.2 Джерельна база дослідження.

Формування об'єктивного уявлення про стан та розвиток освіти в УРСР у 1945–1958-х роках неможливе без ґрунтовного аналізу джерельної бази, яка відзначається значним обсягом та різноманітністю видів. Основний масив документів зосереджений у державних та партійних архівах, що відображає тоталітарну структуру управління тогочасним суспільством, де кожне рішення у сфері освіти проходило через сито партійного контролю.

Центральне місце у джерельній базі посідають законодавчі та нормативно-правові акти. Це насамперед постанови Ради Міністрів СРСР та УРСР,

директиви ЦК КП(б)У – КПУ, а також закони про освіту 1949-1958 рр. Ключовим документом для кінця досліджуваного періоду є Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» від 17 квітня 1959 року, який визначив вектор розвитку школи на наступне десятиліття. Ці документи дозволяють простежити офіційну стратегію держави, її пріоритети та ідеологічні установки.

Важливим сегментом джерел є опубліковані матеріали, які містять унікальні свідчення про реальний стан шкіл, звіти про відбудову, акти обстеження приміщень та дані про кадрові ресурси. Саме ці документи дозволяють верифікувати офіційну статистику та побачити щоденні труднощі, з якими стикалися вчителі та учні.

Статистичні матеріали є незамінними для кількісного аналізу. Збірники статистичних даних, звіти Міністерства освіти УРСР та місцевих управлінь містять відомості про кількість шкіл, контингент учнів, кількість викладачів з вищою освітою та охоплення дітей обов'язковим навчанням. Наприклад, статистика 1950-х років чітко фіксує динаміку зростання російськомовних шкіл та скорочення українських, що є прямим доказом політики русифікації.

Окрему цінність мають навчальні плани, програми та підручники того часу. Аналіз програм з історії та літератури дозволяє реконструювати процес ідеологізації знань, коли історичні події та літературні твори інтерпретувалися виключно з позицій класової боротьби та вихваляння «старшого брата» – російського народу. Зміни в програмах після 1946 року яскраво відображають вплив «ждановщини» на гуманітарну освіту.

Матеріали періодичної преси, зокрема фахової газети «Радянська освіта», слугують важливим джерелом для вивчення того, як ідеологічні директиви трансливалися на вчительську масу. Статті, фейлетони та звіти з конференцій дозволяють відчувати атмосферу часу, зрозуміти, які питання виносилися на публічне обговорення, а які замовчувалися.

Документи вищих навчальних закладів та Академії наук УРСР проливають світло на стан науки та підготовку кадрів вищої кваліфікації. Протоколи

засідань вчених рад, матеріали відділів кадрів університетів містять відомості про боротьбу з «космополітизмом», «лисенківщину» та репресії проти представників науково-педагогічних працівників. Ці джерела демонструють, як ідеологічні кампанії руйнували інтелектуальне середовище України.

Матеріали повсякдення, такі як спогади вчителів, учнів та листування, хоча і є суб'єктивними, додають дослідженню необхідної глибини. Вони розкривають соціальні аспекти навчання: стан харчування, дефіцит одягу та взуття, умови проживання в гуртожитках. Ці джерела часто суперечать оптимістичним офіційним звітам, показуючи реальну ціну «щасливого дитинства».

Документи системи трудових резервів (ФЗН, РУ, ПТУ) дозволяють простежити еволюцію професійної освіти. Матеріали про мобілізацію молоді до цих закладів, навчальні плани та звіти про працевлаштування випускників дають змогу оцінити ефективність підготовки робітничих кадрів для потреб промисловості.

Джерела, що стосуються західних областей України, мають свою специфіку. Звіти про діяльність вчителів-«східняків», матеріали про спротив місцевого населення радянській школі та вплив ОУН на молодь дозволяють побачити освіту як інструмент політичної боротьби в цьому складному регіоні.

Важливим компонентом є також фотодокументи, які зберігаються в архівах та музеях. Вони розкривають процес відбудови: зруйновані будівлі, заняття у пристосованих приміщеннях, роботу учнів на пришкільних ділянках. Візуальні джерела є потужним засобом реконструкції матеріального світу повоєнної школи.

Комплексне використання всіх видів джерел – від директив ЦК до приватних листів – дозволяє досліднику уникнути однобічності та створити максимально повну та об'єктивну картину розвитку освіти в УРСР у 1945–1958-х роках. Верифікація даних з різних джерел є необхідною умовою для подолання міфологізації та виявлення прихованих механізмів функціонування радянської освітньої моделі.

Архівні матеріали регіонів, зокрема дані про «метод народної будови», свідчать про те, що держава значною мірою перекладала витрати на відновлення соціальної інфраструктури на плечі виснаженого війною населення. Це джерельне підтвердження "залишкового принципу" фінансування освіти є критично важливим для розуміння соціально-економічного контексту епохи.

Розсекречені путівники по фондах вказують на наявність масивів документів «дрібнобуржуазних» партій та комсомольських організацій, які тільки зараз вводяться до наукового обігу. Ці матеріали дозволяють по-новому поглянути на процеси ідеологічного виховання молоді та боротьбу за її свідомість.

Загалом, джерельна база є достатньою для вирішення поставлених завдань, проте вона вимагає від дослідника критичного підходу та вміння "читати між рядками" офіційних звітів, щоб за статистичними показниками побачити долі реальних людей та справжню історію української школи.

Отже, сучасна історіографія проблеми пройшла складний шлях еволюції – від апологетичного, ідеологічно заангажованого висвітлення освітніх процесів у радянський період до критичного, багатоаспектного аналізу в умовах незалежної України. Подолання монополії марксистсько-ленінської методології, відкриття архівних фондів та впровадження нових дослідницьких підходів (зокрема історії повсякдення, соціальної та інтелектуальної історії) суттєво розширили можливості наукового осмислення освітньої політики. Освіта розглядається не лише як галузь соціальної сфери, а як інструмент реалізації ідеологічних стратегій радянської влади, засіб формування «нової людини» та механізм трансформації національної ідентичності.

По-друге, історіографічний огляд засвідчив наявність кількох взаємодоповнювальних напрямів дослідження: вивчення процесів повоєнної відбудови шкільної мережі, аналіз ідеологічних кампаній, дослідження професійно-технічної освіти й реформи 1949-1958 року, проблем русифікації та репресій проти освітян і науковців. Особливе значення мають регіональні

студії, які дозволяють конкретизувати загальносоюзні тенденції та виявити специфіку реалізації освітньої політики на місцях.

По-третє, джерельна база дослідження є репрезентативною та різноплановою. Вона охоплює опубліковані архівні джерела, статистичні збірники, навчальні програми й підручники, періодичну пресу, фотодокументи, а також джерела особового походження. Комплексне використання цих матеріалів забезпечує можливість критичної верифікації офіційних даних, виявлення прихованих механізмів функціонування радянської освітньої моделі та реконструкції повсякденного життя учасників освітнього процесу.

По-четверте, аналіз джерел дозволяє зробити висновок про суперечливий характер розвитку освіти в УРСР у 1940–1950-х роках. З одного боку, відбувалося розширення мережі навчальних закладів, зростання рівня охоплення навчанням, модернізація системи підготовки кадрів. З іншого – ці процеси супроводжувалися жорстким ідеологічним контролем, репресивними практиками, русифікаційними тенденціями та перекладанням значної частини матеріальних витрат на населення. Освіта функціонувала як складова тоталітарної системи, що поєднувала модернізаційні імпульси з політикою денаціоналізації та уніфікації.

Таким чином, проведений у розділі аналіз створює науково обґрунтовану методологічну й джерельну основу для подальшого дослідження конкретних аспектів розвитку освіти в УРСР у повоєнний період, дозволяє перейти від загальних характеристик до поглибленого вивчення механізмів реалізації освітньої політики та її впливу на українське суспільство.

РОЗДІЛ 2. ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1958-і РОКИ).

2.1 Стан та відбудова освітньої інфраструктури після Другої світової війни.

Після закінчення Другої світової війни територія України перебувала в стані глибокої руйнації, що безпосередньо позначилося на освітній інфраструктурі. Тисячі шкільних будівель були перетворені на руїни, а ті, що вціліли, часто використовувалися для військових потреб або як тимчасові шпиталі. Відбудова матеріальної бази стала першочерговим і надзвичайно складним завданням для республіканської влади та місцевих громад.

Масштаби руйнувань були настільки великими, що в багатьох населених пунктах навчання доводилося розпочинати з нуля. У період німецької окупації на території України було знищено й розграбовано 32 930 закладів освіти, а також 19 200 бібліотек, із яких до Німеччини вивезли близько 50 мільйонів книг[16, с.154].

Основні напрями перших кроків у відбудові освітньої системи були визначені постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про поновлення роботи шкіл у районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів», ухваленою 27 лютого 1943 року [17, с. 201-202].

Наприклад, у Звенигородському районі Львівської області в 1945–1946 роках із 60 освоєних під школи приміщень 11 були повністю пристосованими будівлями, що не мали жодного стосунку до освіти – це були сільські хати, колишні крамниці або навіть складські приміщення. Через гострий брак площ заняття проводилися у дві, а часом і у три зміни, що робило навчальний процес виснажливим як для вчителів, так і для учнів.

Матеріальне забезпечення класів було критичним. Держава не могла забезпечити школи необхідною кількістю меблів, тому парти та столи часто виготовлялися кустарним способом із залишків деревини або старих дощок. У тому ж Звенигородському районі статистика фіксувала, що в середньому на один навчальний клас припадало лише 24 посадкових місця, що було абсолютно недостатньо для переповнених повоєнних груп [5, с. 430-445].

Найбільшим тягарем була відсутність елементарних комунальних умов. У зимовий період школи майже не освітлювалися через руйнацію електромереж; лише одиниці закладів мали електроенергію від місцевих млинів або невеликих дизель-генераторів. Проблема опалення вирішувалася за рахунок зусиль самих батьків та вчителів, які заготовляли дрова. Брак віконного скла призводив до того, що вікна забивали фанерою, що ще більше погіршувало освітлення та санітарний стан приміщень.

Основним механізмом відбудови став так званий "метод народної будови". Це означало, що відновлення шкіл відбувалося не стільки за рахунок централізованих державних капіталовкладень, скільки шляхом масового залучення безоплатної праці вчителів, учнів старших класів та колгоспників [48, с.170-172]. Так вчителі, батьки та учні Стебницької семирічної школи Дрогобицького району без допомоги державного фінансування власними силами відремонтували приміщення, провели газ і встановили електроосвітлення [31, с. 56]. У Жашківському районі Черкаської області влітку 1945 року саме завдяки такій ініціативі було відремонтовано більшість сільських шкіл, що дозволило вчасно розпочати навчальний рік. На Львівщині з 16 до 23 червня 1946 року проводилися «недільники», в ході яких відремонтували 683 школи, 898 вчительських квартир, а також заготовили паливо. На Волині вчителі та учні з батьками виготовляли навчальне приладдя та наочні матеріали, тоді як сільські жителі за власний кошт забезпечували будівництво необхідними матеріалами – фарбами, склом, глиною, піском, вапном, цвяхами, деревиною і паливом.

Зокрема, згідно постанови Ради Міністрів УРСР «Про підготовку початкових, семирічних та середніх шкіл УРСР до 1951-1952 навчального року» у районах Тернопільської області проводилися так звані «місячники». В цей період населення проводило ремонт шкіл, класів, жител для вчителів, виготовляло меблі та будувало нові приміщення. Значну роль відіграла участь громадян у забезпеченні паливом: біля 80% його було заготовлено їхніми силами, що дало змогу зекономити 91 тисячу карбованців.

Також траплялися випадки розширення шкільної мережі за рахунок приміщень, конфіскованих у репресованих селян. Так житель села Дубляни з Рівненщини, повернувшись після семи років ув'язнення, виявив, що в його домі вже функціонує школа. Та навіть попри наявність документів, які підтверджували безпідставність його арешту – житло йому не повернули, але його разом з дружиною влаштували на роботу в цю ж саму школу, фактично в їхній будинок [8, с.154].

Незважаючи на катастрофічні умови, темпи відновлення мережі були вражаючими. Протягом четвертої п'ятирічки в УРСР було не лише відновлено довоєнну кількість шкіл, а й споруджено близько 1300 нових навчальних закладів. Це було життєво необхідним для реалізації Закону про обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 15 років, багато з яких пропустили кілька років навчання через окупацію.

Таблиця 2.1

Основні показники відбудови освітньої інфраструктури УРСР у повоєнний період та їх соціальний контекст

Показник відбудови інфраструктури	Дані та приклади	Соціальний контекст
<i>Нове будівництво до 1950 р.</i>	1300 нових шкіл по УРСР	Використання "народної будови"
<i>Пристосовані приміщення</i>	11 із 60 у Звенигородському районі	Навчання в хатах-читальнях
<i>Забезпеченість меблями</i>	24 місця на клас в середньому	Гострий дефіцит парт
<i>Умови праці</i>	2-3 зміни навчання	Відсутність світла та скла
<i>Мережа шкіл молоді (1945)</i>	156 робітничих, 575 сільських	Освіта для працюючих

Паралельно з відбудовою шкіл відбувалося відновлення системи вищої освіти. У березні 1944 року до звільненого Києва повернулася президія Академії наук УРСР, що стало сигналом для відновлення роботи 29 наукових інститутів. Влітку того ж року відкрилися філії АН у Львові, що мало на меті швидку інтеграцію західноукраїнської науки в радянську систему. Свою діяльність відновили Київський, Харківський та Одеський університети, а у 1945 році було відкрито Ужгородський університет.

Проте кількісні показники часто приховували якісну кризу. Станом на середину 1950-х років 16 тисяч шкільних приміщень все ще залишалися у незадовільному стані, потребуючи негайної реконструкції. Держава, вкладаючи основні ресурси у важку промисловість та військово-промисловий комплекс, фінансувала освіту за залишковим принципом, перекладаючи відповідальність за фізичне виживання шкіл на місцеві органи влади.

Особливою складністю відзначалася відбудова в західних областях України. Тут відновлення шкіл відбувалося в умовах збройного протистояння між радянським режимом та підпіллям ОУН. Школа розглядалася владою як форпост радянзації, тому відбудова споруд супроводжувалася жорстким кадровим контролем. До регіону масово направляли вчителів зі східних областей, які часто не мали де жити, оскільки шкільна інфраструктура не передбачала житла для персоналу [11].

Важливим аспектом інфраструктурних змін було створення мережі шкіл для дорослих. Оскільки війна породила величезну кількість молоді, що не встигла отримати навіть початкову освіту, було засновано школи робітничої та сільської молоді, а також професійні заочні курси. На кінець 1945 року в Україні вже функціонувало 156 міських та 575 сільських шкіл такого типу, що дозволяло людям поєднувати працю на відбудові з навчанням [27, с. 67-70].

Динаміка зростання наукових установ також була помітною. Якщо у 1950 році в УРСР налічувалося 462 наукові установи, то до 1960 року їх кількість зросла до 488, а чисельність наукових співробітників збільшилася у півтора

рази. Це свідчило про намагання режиму створити потужний науковий фундамент, хоча розвиток інфраструктури науки був суворо регламентований ідеологічними рамками [61, с. 155-160].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що відбудова освітньої інфраструктури в 1945 – 1958 роках була процесом суперечливим. З одного боку, це був приклад безпрецедентної мобілізації суспільства та самопожертви освітян, які працювали у нелюдських умовах. З іншого боку, держава використовувала цей процес для зміцнення свого ідеологічного контролю, будуючи школи не лише як храми знань, а як осередки комуністичного виховання у випаленій війною країні.

Реальна картина відбудови на Черкащині, де вчителі власноруч лагодили меблі та заготовляли паливо, є типовою для всієї України. Це підкреслює той факт, що за офіційними рапортами про «турботу партії» стояла щоденна виснажлива праця тисяч людей, які розуміли значення освіти для майбутнього своїх дітей.

Проблеми матеріальної бази мали тривалі наслідки. Дефіцит підручників, письмового приладдя та лабораторного обладнання призводив до того, що навчання часто носило чисто теоретичний характер. Це стало одним із чинників майбутньої реформи 1958 року, яка мала на меті подолати "відірваність школи від життя" через зміцнення матеріальної бази професійного навчання.

Отже, освітня інфраструктура повоєнного періоду стала символом як великої трагедії руйнації, так і величезного зусилля народу до відновлення. Проте це відновлення відбувалося в рамках тоталітарної моделі, яка визначала не лише те, де діти будуть навчатися, а й те, у що вони будуть вірити.

2.2 Державна політика у сфері загальної та вищої освіти.

УРСР у сфері освіти протягом 1940-х та 1950-х років була частиною загальносоюзної стратегії, спрямованої на створення уніфікованої системи виховання "радянської людини". Головним пріоритетом було відновлення контролю над свідомістю молоді, що була "деформована" роками війни та

окупації. Освіта розглядалася не як автономний інститут, а як потужний інструмент державної пропаганди та економічного планування.

Першочерговим завданням після звільнення території стало забезпечення обов'язкового всеобучу. Держава суворо вимагала охоплення навчанням усіх дітей віком від 7 до 15 років. Це завдання було надзвичайно складним через міграційні процеси, дитячу безпритульність та залучення підлітків до праці [30]. Проте вже до початку 1950-х років більшість дітей в Україні була охоплена семирічною освітою. У 1953 році було офіційно оголошено про перехід до загальної обов'язкової семирічки, що вважалося великим досягненням соціалістичного ладу. Збільшення терміну навчання мало забезпечити учням можливість отримання більш якісної освіти [55, с.109]. Найбільша кількість семирічок була в Київській, Полтавській, Вінницькій, Житомирській, Харківській, Чернігівській, Сталінській, Одеській та Сумській областях.

Аналіз рівня освіченості директорів семирічних шкіл показав, що найвищий відсоток із вищою освітою спостерігався у Києві (60%), Херсонській обл.(32,5%), Одеській та Миколаївській обл.(28%), Сумській (26%), Харківській (24%),Житомирській, Вінницькій, Чернігівській (22%). Найменший рівень освіченості був у Волинській (8%), Рівненській (8%),Дрогобицькій (7%), Закарпатській (4%) та Тернопільській (3%) областях, що було зумовлено репресивною політикою радянського уряду та боротьбою з українською інтелігенцією [23, с.117].

У сфері вищої освіти політика була спрямована на підготовку кадрів для швидкої індустріалізації. Кількість вищих навчальних закладів в УРСР у повоєнні роки дещо зменшилася внаслідок реорганізації та укрупнення, але кількість студентів стрімко зростала. До 1956 року чисельність студентства досягла 325 тисяч осіб, що у три рази перевищувало довоєнний показник 1940 року. Важливою особливістю було стимулювання заочного та вечірнього навчання: майже половина студентів здобувала освіту без відриву від

виробництва, що відповідало ідеології «робітничо-селянської інтелігенції» [19, с. 558-560].

Таблиця 2.2

Динаміка освітніх показників	Від 1945 р.	1950-ті рр. (пік)	Тенденція
<i>Кількість студентів ВНЗ</i>	99 тис.	325 тис. (1956 р.)	Зростання у 3 рази
<i>Обов'язковий рівень освіти</i>	Початкова	Семирічна (з 1953 р.)	Підвищення освітнього цензу
<i>Частка заочників/вечірників</i>	Мінімальна	Майже 50% (1956 р.)	Масовість вищої освіти
<i>Кількість українських шкіл</i>	26 тис. (1948 р.)	25 тис. (1954 р.)	Поступове скорочення
<i>Кількість російських шкіл</i>	2720 (1948 р.)	4051 (1954 р.)	Стрімке зростання

У 1940 році в СРСР було введено закон про платне навчання у старших класах середньої школи і у закладах вищої освіти. Таке рішення пояснювалося економічними труднощами та потребою держави в додаткових фінансових ресурсах. Водночас існували і пільги для окремих соціальних категорій. Після Другої світової війни, попри складні умови, плата за навчання зберігалася і це створювало серйозні труднощі та обмежувало доступ до освіти.

Існувало й стипендіальне забезпечення для студентів, які мали успіхи не нижче встановленого рівня. На той час стипендія була основним джерелом існування для студентів, тому відповідно вона ставала своєрідною мотивацією до навчання, проте це аж ніяк не означало, що студенти йшли за своїм покликанням – найчастіше цей стимул був тільки через економічні причини.

Кардинальний злам у державній політиці стався наприкінці 1950-х років. 1 вересня 1956 року плату за навчання було скасовано [24, с. 427-428; с. 434]. 24 грудня 1958 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [15] який був продубльований відповідним законом УРСР 17 квітня 1959 року. Ця реформа запроваджувала перехід від семирічної до обов'язкової восьмирічної освіти. Головною ідеєю було поєднання навчання з продуктивною працею ("політехнізація"), що відображало хрущовські намагання подолати академізм старої школи та підготувати молодь до роботи на виробництві [28].

Було розпочато реорганізацію всіх навчальних закладів трудових резервів у міські і сільські професійно-технічні училища. Цей процес відбувався до 1963 року. Розвиток такої освіти залежав від соціально-економічних, структурно-організаційних і змістовно-технологічних чинників.

До соціально-економічних чинників належала потреба виробництва у кваліфікованих робітниках.

Структурно-організаційні чинники включали в себе перетворення існуючих типів навчальних закладів на ПТУ, їхнє підкріплення до підприємств, колгоспів, радгоспів, машиноремонтних станцій, будівельних організацій.

Змістовно-технологічні чинники проявлялися у впровадженні нових навчальних планів та програм, які передбачали виділення нового циклу предметів (професійно-технічного, загальноосвітнього, політехнічного, фізично-естетичного), збільшенні часу на виробниче навчання та практику на підприємствах, введенні нових предметів («Естетичне виховання», «Основи промислової електроніки», «Основи механізації і автоматизації виробництва»), розширенні лабораторно-практичних робіт у спеціальних предметах, пошуку ефективних методів проведення уроків виробничого навчання, а також інтегруванні військової підготовки в навчальному процесі [12].

Окремим напрямком розвитку освіти поставало вивчення мовного питання, а саме іноземних мов. У повоєнний період змінювалися підходи до

їхнього вивчення у радянській школі. 9 травня 1946 року Рада Міністрів УРСР та Центральний комітет КП(б)У уклали постанову «Про покращення вивчення іноземних мов у семирічних і середніх школах УРСР», зокрема англійської, французької починаючи з 3-4 класів. Пізніше вводилася також іспанська мова [32].

Після 1953 року відповідно до «хрущовської лібералізації», В УРСР значно відводили увагу до розвитку української мови. Відбулися помітні зміни, зокрема у мовній підготовці. Зросла кількість україномовних видань, а також поширилося паралельне видання підручників українською і російською мовами. Збільшувалася кількість мішаних шкіл, де вивчалися ще мови національних меншин. Проте утверджувалося переконання, що престижніше закінчити школу з українською або російською мовами навчання, тому що це давало переваги в подальшій освіті і працевлаштуванні. Незважаючи на дану ситуацію, все ж це свідчить про зростання ролі російської мови на території УРСР [55, с. 56].

В українських школах станом на 1953 рік навчалася лише 1,4 млн дітей, тоді як у російських та мішаних – 3,9 млн.

Проте за деклараціями про "демократизацію" приховувалася посилена політика русифікації. Закон 1959 року містив положення, згідно з яким батьки мали право самі обирати мову навчання для своїх дітей. В умовах, коли вища освіта та кар'єра в СРСР були нерозривно пов'язані з російською мовою, цей крок сприяв масовому закриттю українських шкіл та переходу на російську мову викладання. На необхідності вивчення російської мови в УРСР, яка є «міжнаціональною», наполягали досвідчені вчителі [20].

Державна політика щодо вчителів була жорстко регламентованою. З одного боку, спостерігався гострий дефіцит кадрів, що змушувало владу залучати до викладання людей без спеціальної освіти. Наприкінці 1946–1947 навчального року навіть у такому місті як Черкаси лише 94 вчителі з 250 мали вищу освіту. З іншого боку, вчитель був зобов'язаний бути провідником партійної ідеології. Особливо жорстко контролювалися кадри в західних

областях, куди направляли вчителів зі східних регіонів для забезпечення лояльності місцевої школи до радянського режиму.

Реформування зазнала і система професійної освіти. У 1940-х роках діяли школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) та ремісничі училища, які мали на меті швидку підготовку робітничих кадрів. Проте до кінця 1950-х років ця система вичерпала себе, оскільки базувалася на початковій освіті. Реформа 1958–1959 років передбачала створення мережі міських та сільських професійно-технічних училищ (ПТУ), які мали працювати на базі восьмирічки, забезпечуючи вищий кваліфікаційний рівень робітників для потреб НТР.

Професії, за яким здійснювалася підготовка учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл із виробничим навчанням, визначалися виконавчими комітетами обласних, міських та районних Рад депутатів трудящих спільно з раднаргоспами, міністерствами та відомствами, за погодженням із Міністерством освіти УРСР із врахуванням наявності виробничої бази та потреби в кадрах. При цьому були рекомендації брати до уваги саму специфіку функціонування міських та сільських шкіл, а також особливості підготовки дівчат, диференційовану за територіально-економічними та гендерними критеріями.

Випускники вечірніх середніх загальноосвітніх шкіл та середніх трудових політехнічних шкіл із виробничим навчанням отримували атестат про середню освіту, який надавав право вступати до ВНЗ. Крім того, вони отримували свідоцтво про присвоєння кваліфікації за обраною професією [14].

Політика держави у вищій школі також супроводжувалася русифікацією. Викладання у більшості ВНЗ велося російською мовою, а знання української мови з 1954 року перестало бути обов'язковим для вступу до університетів республіки. Це створювало ситуацію, коли національна інтелігенція виховувалася у відриві від власної мовної та культурної традиції [59].

Наукова політика була не менш ідеологізованою. Держава стимулювала прикладні дослідження, необхідні для військового та промислового секторів, але водночас проводила жорсткі чистки в гуманітарних та фундаментальних

науках. Боротьба з «космополітизмом» та підтримка антинаукових теорій Лисенка в біології були офіційними напрямками державної політики, що деформували розвиток науки на десятиліття.

Таким чином, державна політика в УРСР у 1940–1950-х роках була спрямована на створення ефективної, але повністю підконтрольної системи освіти. Відбудова мережі шкіл та ВНЗ використовувалася як засіб для легітимації комуністичного режиму, а реформи кінця 50-х років, незважаючи на певні модернізаційні кроки, закріпили другорядне становище української мови та культури в освітньому процесі.

Закон 1959 року став кульмінацією цієї політики. Дискусії навколо нього виявили тривогу серед української інтелігенції, яка розуміла, що «свобода вибору мови» є фактично вироком для української школи. Проте партійний диктат не залишав місця для альтернативних шляхів розвитку, перетворюючи систему освіти на конвеєр з виробництва денаціоналізованих «будівників комунізму».

2.3 Соціально-побутові умови навчання та становище учнівської і студентської молоді.

Повоєнні роки в УРСР позначилися надзвичайно складними соціальними умовами, які безпосередньо впливали на життя та навчання молоді. Бідність, наслідки голоду 1946–1947 років, відсутність елементарних побутових зручностей та психологічна травма війни створювали фон, на якому відбувалося формування нового покоління. Держава, декларуючи "турботу про дітей", часто не могла забезпечити їх мінімально необхідним для навчання.

Однією з найбільш гострих проблем була нестача одягу та взуття серед школярів. Багато дітей у сільській місцевості не могли відвідувати заняття в осінньо-зимовий період просто тому, що їм не було в чому вийти з дому. Для допомоги таким категоріям створювався "фонд всеобучу", кошти якого йшли на придбання взуття, підручників та одягу для дітей-сиріт та дітей інвалідів війни.

Харчування було ще одним критичним аспектом. Саме функціонування їдалень при закладах вищої освіти було ускладненим. У київських вишах влада розраховувала на обслуговування 450 осіб, проте фактично харчувалося там не більше 250 студентів і викладачів. Частково, це можна пояснити незадовільними умовами: в приміщеннях було дуже холодно та брудно. Відвідувачі повинні були перебувати там у верхньому одязі. Санітарні умови залишалися низькими: столові прибори не милися належним чином та була наявність мух і тарганів. Якість і кількість їжі теж були незадовільними: порції – малі та одноманітне харчування.

У багатьох школах для попередження відсіву учнів запроваджували безкоштовні гарячі сніданки. Наприклад, у Черкасах у повоєнні роки понад 700 учнів отримували таке харчування безкоштовно. Проте якість цього харчування часто була низькою, а порції – мінімальними. У студентському середовищі панував хронічний голод; стипендії, які отримували студенти ВНЗ, ледь покривали витрати на їдальню, змушуючи молодь шукати будь-яку можливість підробітку на розвантаженні вагонів або на будівництві.

Житлові умови студентства були катастрофічними. Гуртожитки були переповнені понад будь-які норми: у кімнатах, розрахованих на 4-5 осіб, часто проживало по 10-12 студентів. Бракувало ліжок, постільної білизни, не було умов для самостійної підготовки до іспитів. Навчання в бібліотеках ставало єдиним виходом, але і там бракувало місць та освітлення [17, с. 181].

Разом з тим антисанітарія впливала і на здоров'я студентів. У зв'язку з цим 1947 року Міністерство освіти УРСР видало наказ щодо покращення санітарного стану установ. Вищі навчальні заклади зобов'язувалися регулярно прибирати території, впорядковувати водопостачання, забезпечувати їдальні умивальниками, милом та рушниками [24, с. 476]. Такі заходи були необхідні, оскільки в Україні поширювалися інфекційні захворювання, зокрема тиф.

Таблиця 2.3

Соціальні проблеми учнівської молоді в повоєнний період та шляхи їх
подолання

Соціальна проблема	Прояви та наслідки	Заходи подолання
<i>Матеріальна скрута</i>	Відсутність взуття та теплого одягу	Фонд всеобучу, благодійні збори
<i>Недоїдання</i>	Хронічний голод, дистрофія	Безкоштовні сніданки (729 дітей у Черкасах)
<i>Побутова невлаштованість</i>	Переповнені гуртожитки, брак світла	Навчання у кілька змін, вечірні школи
<i>Соціальне сирітство</i>	Велика кількість дітей без опіки	Створення мережі дитбудинків та інтернатів
<i>Поєднання праці з навчанням</i>	Втома, низька успішність	Школи робітничої та сільської молоді

Становище працюючої молоді було особливо важким. Багато підлітків після 13-14 років були змушені йти на заводи або в колгоспи, щоб допомогти сім'ям вижити. Для них створювалися вечірні школи, де навчання розпочиналося після восьмигодинної робочої зміни. Це вимагало від молоді колосального фізичного та нервового напруження. Незважаючи на це, жага до знань була надзвичайно високою, оскільки освіта сприймалася як чи не єдиний шлях до зміни соціального статусу.

Важливим соціальним чинником був класовий підхід до вступу у вищі навчальні заклади. У 1940-х роках до інститутів народної освіти приймали студентів переважно за класовою ознакою: діти робітників і селян мали право вступу без іспитів. Це створювало певну соціальну мобільність, але часто призводило до зниження загального інтелектуального рівня студентського середовища, оскільки вступ залежав від анкетних даних, а не від знань [41].

Психологічна атмосфера в учнівських колективах була просякнута ідеологічним тиском. Молодь постійно перебувала під наглядом

комсомольських та піонерських організацій. Будь-яка «неправильна» думка, почута вчителем або донесена товаришем, могла стати причиною розбору на засіданні комітету комсомолу з наступним виключенням та тавром «ворога народу». Це виховувало у молоді атмосферу конформізму та двоєдушності [58, с. 38]

У 1945-1946 навчальному році заочне навчання охопило 3090 осіб у педагогічних університетах, 1999 – в інститутах, 18044 – в учительських інститутах та 14661 – в училищах. Проте спостерігався і відсів студентів. Основними причинами відрахувань були матеріально-побутові труднощі, нестача харчів, що ускладнювала проживання в гуртожитках, а також низький професійний рівень викладачів. Навчання часто носило примусовий характер [21].

У західних областях соціальні умови ускладнювалися політичною нестабільністю. Учні та студенти часто залучалися до ідеологічних акцій (мітингів, зборів), спрямованих проти "українських буржуазних націоналістів". Навчання відбувалося на тлі частих депортацій місцевого населення, що створювало атмосферу страху та недовіри між приїжджими вчителями та місцевими учнями.

У Львові, наприклад, в 1949-1950 роках ситуація була наступна: в області діяло 985 шкіл: 513 початкових, 372 семирічних, 100 середніх. В більшості шкіл навчання проходило в дві зміни. І значна частина цих шкіл не відповідала санітарно-технічним нормам. Бракувало посібників, підручників для вчителів. У 1950 році проводився перепис дітей віком від 7 до 15 років. Батьківські збори скликалися таким чином: класні кожного місяця, а шкільні – по семестрах. Під час зборів читалися лекції на суспільно-політичну тематику і закликали до дбайливого ставлення праці вчителів.

Радянська влада спрямовувала всі зусилля на нове формування мислення у молодого покоління, усвідомлюючи, що змінити світогляд старших вже неможливо. Тому через систему шкіл, позашкільних освітніх закладів та культурно-мистецьких намагалися активно залучати молодь до нової

обрядовості різноманітних святкувань і по-різному видозмінювали їхнє змістове наповнення.

Для західноукраїнського селянства було характерним прагнення будь-якою ціною забезпечити своїм дітям освіту. Введення більшовиками безоплатної можливості навчання з одного боку відкрило шлях для сільської молоді здобути знання, а з іншого – піддавало її під вплив радянської ідеології. У другій половині 1940-х років – на початку 1950-х років влада УРСР користуючись тим прагненням селян аби їхні учні отримали освіту, намагалися таким чином відірвати молодь з родинного кола на постійне проживання до міст, де вони, так би мовити, «швидше позбудуться пережитків минулого»[49, с. 345-346].

До цієї теми іспанський філософ Ф. Ортега-і-Гассет зауважував: «Людина рано або пізно приходить до висновку, що ми фатально приписані до певного вікового діапазону і до визначеного стилю поведінки» [57, с. 35]. В результаті сільська молодь, яка переїхала до міст не зрадила своїх традицій, а навпаки, стала впроваджувати сільські звичаї у міське життя.

Окрему категорію становили учні системи трудових резервів (ФЗН, РУ). Їхнє життя було воєнізованим: форма, сувора дисципліна, навчання, поєднане з важкою працею на виробництві. Умови в гуртожитках цих закладів були чи не найгіршими, що часто призводило до дезертирства учнів з училищ, за що передбачалася кримінальна відповідальність [28].

Незважаючи на всі матеріальні та психологічні труднощі, повоєнна молодь демонструвала високий рівень соціального оптимізму, що підігрівався пропагандою та радістю від закінчення війни. Це покоління стало основою для подальшого розвитку науки та техніки в УРСР, хоча ціна їхнього успіху була виміряна роками злиднів та ідеологічної муштри.

Таким чином, соціальний портрет учнівської та студентської молоді 1940–1950-х років – це портрет покоління, що вижило всупереч обставинам. Державна система, надаючи мінімальну підтримку через фонд всеобучу чи безкоштовні сніданки, вимагала натомість повної ідеологічної покори.

Соціальна мобільність, яку надавала освіта, була жорстко обмежена рамками лояльності до режиму.

2.4 Соціально-побутові умови освітян та кадрове забезпечення.

Повоєнна відбудова суттєво погіршила й становище вчителів. Попри підвищення зарплати з 1 серпня 1943 року, вона залишалася низькою – у межах 350-600 карбованців. Причому сільські педагоги отримували значно меншу платню, ніж міські. Водночас і ціни на різні промислові товари та продукти значно перевищували доходи, тому придбати необхідні речі було майже неможливо.

На той час держава запровадила пайкову систему, яка передбачала визначені норми цукру, борошна, хліба, солі тощо. Але навіть і цих норм не дотримувалися: пайки затримували або зменшували, зловживали під час розподілу. Обіцяний продаж товарів для вчителів фактично зводився просто до видачі карток без реального забезпечення. Попри це дефіцит одягу, взуття та неякісні заміни товарів ще більше погіршували ситуацію. До Вінницького обкому та ЦК КП(б)У надходило багато звернень щодо порушень гарантованих державою норм забезпечення хлібом, іншими продуктами та промисловими товарами. Зокрема, у Тульчинському районі райвиконком постійно скорочував норми хлібного пайка для вчителів та їхніх сімей, а також регулярно затримував видачу продуктів. І в багатьох інших районах фіксувалися випадки, коли вчителі стабільно отримували лише хліб без інших передбачених продуктів.

Особливо складним становище стало восени 1946 року, коли розпочався голод. Вчителям скоротили норми хліба, а відкриті розмови про реальний стан речей могли призвести до звільнення чи виключення з партії [56]. Були спроби організації спеціальних їдалень та забезпечення присадибними ділянками, які не дали результатів.

Серйозною проблемою залишалася велика заборгованість зарплати та випадки розкрадання коштів [46, с. 145]. В таких тяжких умовах деякі вчителі

вдавалися до порушень: завищення оцінок, виписування свідоцтва про освіту учням, які не закінчували навчальні заклади, спекулювання держфондами підручників і зошитів тощо. Проте більшість все-таки сумлінно виконувала свій професійних обов'язок.

Не менш гострими були житлові та санітарні проблеми. Багато педагогів мешкали в напівзруйнованих будинках, школах чи взагалі землянках. Плани будівництва житла не виконувалися через брак фінансів та матеріалів. Тому попри офіційні заяви про турботу держави – реальне становище вчительства в повоєнні роки залишалося складним.

Що ж до кадрового забезпечення: відновлення радянської влади, наприклад, на західноукраїнських землях після перемоги СРСР у Другій світовій війні зумовило повернення до моделі радянської освіти. У процесі організації роботи шкіл партійні та державні органи зіткнулися з гострою проблемою нестачею педагогічних кадрів. Така проблема була характерна для всієї УРСР, тому що війна призвела до втрати третини довоєнного складу вчителів, проте у Західній Україні вона мала й додаткові причини [44, с. 128].

До війни в регіоні діяли переважно двомовні (фактично польські) школи, де, відповідно, більшість вчителів становили поляки, після війни частина виїхала до Польщі. Крім того, запровадження обов'язкового навчання вимагало розширення шкільної мережі та залучення до освіти не лише дітей, а й дорослих, що потребувало додаткових кадрів. Однак, потрібної кількості педагогів не було: у 1945-1946 навчальному році бракувало 1660 учителів. Через це в певних школах, зокрема в сільських, не повністю виконували навчальні програми переважно з історії та хімії, переносили випускні іспити, а подекуди школи взагалі не відкривали навіть за наявності учнів.

Кадровий дефіцит змусив Міністерство народної освіти УРСР збільшити навантаження класів учнями до 40-45 дітей для початкових класів і 30-35 учнів у 5-10 класах.

Для подолання нестачі педагогічних кадрів влада вдалася до низки заходів. У грудні 1944 року виконком Рівненської обласної ради ухвалив рішення

виявити вчителів, які працюють не за спеціальністю і залучити їх до шкільної роботи .

Основними джерелами поповнення вчительського складу стали школи, педучилища, учительські інститути, а також направлення педагогів зі східних областей УРСР.

Одним із перших кроків стало спрощення вступу до педагогічних навчальних закладів. У 1946 році дозволялося зараховувати без іспитів випускників із оцінками «відмінно» та «добре», а на вакантні місця навіть тих, хто мав задовільні результати. До інститутів приймали осіб із закінченими 9 класами середньої школи [18, с. 137].

У червні 1945 року відновила свою роботу Острозька педагогічна школа, а з 1 вересня – Рівненський учительський інститут з фізико-математичними та мовно-літературними факультетами. В перший рік там здобували освіту понад дві сотні студентів як стаціонарної так і заочної форми навчання.

Розширення шкільної мережі спричинило певне зростання кількості педучилищ та їхніх студентів по всій УРСР. Водночас і ці заклади потерпали від браку кваліфікованих викладачів, а рівень підготовки студентів переважно залишався низьким. Чіткий план заходів щодо вдосконалення педагогічних вищих навчальних закладів було окреслено в постанові РНК СРСР від 20 серпня 1945 року «Про покращення справи підготовки вчителів». Тому з метою підвищення якості освіти уряд УРСР уже в 1946 році термін навчання в педагогічних училищах був подовжений до чотирьох років, що мало на меті підвищити рівень підготовки вчителів [25].

По всій Україні активно розгорталася робота з підготовки педкадрів. Щороку в усіх областях організовувалися місячні курси для вчителів 1-10 класів. У 1946 році їх пройшли 14,5 тисяч педагогів, а в 1947 – близько 13 тисяч осіб. З метою пришвидшення забезпечення шкіл вчительськими кадрами було запроваджено 6-8-місячні педагогічні курси [16, с. 77].

Таблиця 2.4

Педагогічні училища Рівненської області та учнівський склад у них

Рік	Кількість педучилищ	Кількість учнів
1 січня 1941	3	851
1 жовтня 1944	1	96
1 жовтня 1945	3	415
1 вересня 1950	3	890

Джерело: складена на основі [45, с. 230].

Ще однією з проблем був низький фаховий рівень вчительського складу. Тому органи влади у своїх постановках постійно наголошували на необхідності залучення вчителів без належної освіти до заочного навчання. На фоні цього виростала нова проблема – запровадження плати за навчання і неспроможність її оплатити. Помітне поліпшення матеріального становища відбулося лише у 1950 році після скасування карткової системи.

Окрім побутових труднощів, педагоги стикалися з проблемами організації навчального процесу через слабку матеріально-технічну базу: нестача приміщень, підручників, меблів, посібників та навіть крейди. Частину навчальних матеріалів – таблиці, карти, прилади доводилося вготовляти власноруч.

Попри всі труднощі партійно-радянське керівництво ще й активно залучало вчителів до політичної та ідеологічної діяльності. На нарадах освітян по всій УРСР наголошували, що вчитель – це носій і пропагандист радянської ідеології і має виховувати молодь в дусі комунізму. В результаті, окрім навчання, вчителі виконували широкий спектр пропагандистських обов'язків: організовували гуртки із вивчення Конституції, проводили політінформацію, оформлювали приміщення виборчих дільниць плакатами, портретами вождів, працювали з малописьменними і неписьменними дорослими, проводили агітаційні роботи в колгоспах.

Педагоги фактично були заручниками складної суспільно-політичної ситуації в регіонах, перебуваючи під постійним контролем. Впродовж 1944-1945 навчального року представники українського національного підпілля вбили п'ятьох педагогів у Володимирецькому районі та двох – у Сарненському. Також органи держбезпеки за підозру у співпраці з ОУН-УПА заарештували 17 вчителів у Межирицькому районі [45, с. 228]. У селі Русивель Гощанського району вчительку було заарештовано і засуджено до 15 років ув'язнення лише за виконання повстанських пісень [40, с. 304].

Через таку політичну ситуацію та небезпеку життю, педагоги були змушені самовільно залишати місця роботи. Ще одним випробуванням для педагогів стала кампанія боротьби з «буржуазним націоналізмом», під якою влада нерідко розуміла прояви національної свідомості. 8 березня 1946 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про поліпшення справи підготовки вчителів», якою зобов'язував місцеві органи посилити протидію впливам українського буржуазного націоналізму серед інтелігенції та зміцнити марксистсько-ленінське виховання кадрів. 20 квітня влада повернулася до проблеми виховання вчителів і визнає ідеологічну роботу – незадовільною. «В школах навчально-виховна робота поставлена ще слабо, не зжитий формалізм, аполітичність, безідейність у викладанні історії, літератури, – зазначалося в партійному документі. – В окремих школах повторюються помилки буржуазно-націоналістичного характеру у висвітленні історії України й у викладанні української літератури» [45, с. 264].

На Волині в той час система освіти ускладнювалася через особливості історичного минулого регіону. Кожен політичний режим, який там встановлювався (польський, радянський, німецький) реалізовував власну освітню політику, відповідно до своїх інтересів. Зокрема, польський уряд проводив політику колонізації освіти. Якщо в 20-х роках на Волині функціонувало близько 400 шкіл, то в 30-х їх залишилося лише 4.

Проте, на відміну від польської влади – радянський режим декларував політику українізації в освітній сфері. Це мало позитивне значення. Радянська

адміністрація спрямовувала значні бюджетні ресурси на відбудову шкіл західного регіону.

Після війни на Волині припинили існувати школи нацменшин, зате активно відкривалися російські. Водночас посилилася тенденція до витіснення української мови [53].

Отже, в післявоєнні роки в УРСР вчителі перебували в дуже тяжких умовах, а рівень їхнього матеріального забезпечення був надзвичайно низьким. Заробітна плата часто виплачувалася із затримкою та залишалася мізерною. Житло було непридатним для нормального проживання, умови праці не відповідали санітарно гігієнічним вимогам. Крім того, плани з будівництва житла для педагогів не виконувалися.

Аналіз процесів відновлення та функціонування системи освіти в УРСР у повоєнний період дає підстави стверджувати, що 1945–1958-і роки стали часом одночасної модернізації й посилення тоталітарного контролю над освітнім простором.

По-перше, відбудова освітньої інфраструктури після Другої світової війни відбувалася в умовах масштабних руйнувань і гострого дефіциту матеріальних ресурсів. Шкільні приміщення часто були непридатними для навчання, бракувало меблів, підручників, опалення та освітлення. Вирішальну роль у відновленні мережі шкіл відіграв так званий «метод народної будови», що фактично означав перекладання значної частини витрат на місцеві громади. Попри це, уже до початку 1950-х років вдалося не лише відновити довоєнну кількість навчальних закладів, а й розширити їхню мережу, що створило передумови для реалізації політики загального обов'язкового навчання.

По-друге, державна освітня політика була складовою загальносоюзної стратегії формування уніфікованої системи виховання «радянської людини». Запровадження обов'язкової семирічної, а згодом восьмирічної освіти, зростання чисельності студентства та розвиток вечірньої й заочної форм навчання свідчили про кількісну експансію освітньої системи. Водночас ці процеси супроводжувалися посиленням ідеологічного контролю,

русифікаційними тенденціями та підпорядкуванням змісту освіти завданням індустріалізації та політичної лояльності. Реформа 1958–1959 років, декларуючи «зв'язок школи з життям», фактично закріпила курс на політехнізацію освіти та подальшу інтеграцію української школи в загальносоюзну модель [13, с. 2].

По-третє, соціальні умови навчання залишалися надзвичайно складними. Матеріальна скрута, недоїдання, житлова криза, поєднання праці з навчанням та наслідки соціального сирітства істотно впливали на якість освітнього процесу. Державні заходи підтримки: фонд всеобучу, безкоштовні сніданки, мережа дитячих будинків і вечірніх шкіл, частково пом'якшували ситуацію, проте не усували її системних причин. Освіта ставала для молоді важливим каналом соціальної мобільності, але ця мобільність була жорстко обмежена ідеологічними критеріями.

Отже, відновлення та розвиток системи освіти в УРСР у 1945–1958-х роках мали суперечливий характер. З одного боку, було досягнуто значного розширення доступу до освіти, зміцнено мережу навчальних закладів, підготовлено кадри для повоєнної відбудови та науково-технічного прогресу. З іншого – освітній простір залишався інструментом політичного контролю й денаціоналізації, а матеріальні труднощі та соціальні негаразди суттєво обмежували можливості повноцінного розвитку молодого покоління. Попри труднощі, школи було відновлено, хоча далеко не всі відповідали належним стандартам. Матеріально-технічну базу частково оновили й поповнили, але все ж вона не забезпечувала навіть мінімальних потреб для повноцінного навчання. Таким чином, повоєнна освітня модель УРСР поєднувала модернізаційні здобутки з глибокими структурними та ідеологічними деформаціями, що визначили її подальшу еволюцію.

РОЗДІЛ 3. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УРСР У 1945–1958-х РОКАХ.

3.1 Комуністична ідеологія як складова змісту освіти.

Освітній процес в УРСР у 1945–1958-х роках був цілковито підпорядкований завданням комуністичного виховання. Школа розглядалася не як місце для вільного розвитку особистості, а як «знаряддя збереження і посилення контролю над учнівською молоддю». Більшовицька партія прагнула сформувати у молоді світогляд, заснований на відданості Сталіну, ідеях марксизму-ленінізму та радянському патріотизмі, який насправді часто підмінявся російським месіанізмом.

Найважливішим інструментом ідеологізації був зміст навчальних програм. Всі предмети, від гуманітарних до природничих, мали ідеологічне навантаження. Історія викладалася як безперервна боротьба класів, де російський народ завжди грав провідну та прогресивну роль, виступаючи «старшим братом» для всіх інших республік, включаючи Україну. Літературна освіта зводилася до вивчення творів соціалістичного реалізму, а класика інтерпретувалася виключно через призму «революційної боротьби».

Шкільні підручники історії формувалися під значним впливом державної ідеології. Вони не лише навчали минулому, а й відображали політичні настанови влади, спрямовані на виховання громадян у дусі лояльності до держави й партії. Навчальні матеріали поєднували фактичні відомості з оцінками подій через призму соціалістичної ідеології. Таке спрямування підручників мало на меті не тільки освітню, а й виховну функцію в дусі комунізму [47].

Особливе значення надавалося вихованню «непримиренності до ворогів». У школах та університетах постійно проводилися політінформації, на яких засуджували «американський імперіалізм», «український буржуазний націоналізм» та «космополітизм». Ідеологія пронизувала навіть біологію, де після 1948 року єдино правильним вченням було визнано «мічурінську

агробіологію» Лисенка, а генетика оголошена «реакційною буржуазною лженаукою» [3, с. 35-37].

Центральною фігурою виховного процесу була особистість Й. Сталіна. Культ вождя в освітніх закладах досяг апогею в повоєнні роки. Тексти підручників, теми творів, виступи на лінійках – все було насичене вихвалянням Сталіна як «великого вченого», «корифея науки» та «найкращого друга дітей» [62, с. 44-45]. Будь-яка спроба критичного осмислення його ролі була неможливою.

Таблиця 3.1

Основні форми ідеологічного впливу на систему освіти УРСР у 1945–1958-х роках

Форми ідеологічного впливу	Зміст та методи	Суб'єкти контролю
<i>Навчальні програми</i>	Впровадження класового підходу, акцент на ролі Росії	Міністерство освіти, відділи пропаганди
<i>Комсомол та піонерія</i>	Виховання відданості партії, система доносів	Комсомольські осередки
<i>"Ждановщина"</i>	Цензура літератури, критика національних проявів	ЦК КП(б)У
<i>Культ особи</i>	Прославлення Сталіна у всіх аспектах навчання	Всі ланки системи
<i>Русифікація змісту</i>	Пріоритет російської мови та культури	Адміністрація закладів освіти

Важливу роль в ідеологізації відігравали піонерські та комсомольські організації. Вступ до них був фактично обов'язковим, а діяльність цих організацій була інтегрована в навчальний план. Вони здійснювали не лише виховну, а й контрольну функцію, відстежуючи настрої учнів та викладачів.

Будь-яка нелояльність ставала приводом для публічного засудження, що виховувало у молоді звичку до конформізму та лицемірства [4].

Протягом 1940-х років було остаточно згорнуто залишки українізації. Зміст освіти став дедалі більше русифікуватися. Це проявлялося не лише у збільшенні кількості годин на російську мову та літературу, а й у тому, що російська культура подавалася як універсальна та вища за національну. До середини 1950-х років кількість учнів, що навчалися російською мовою, у три рази перевищила кількість тих, хто вчився українською [10].

Ідеологізація науки у вищій школі набула форми боротьби з «космополітизмом». Викладачів та вчених звинувачували у "низькопоклонстві перед Заходом", якщо вони посилалися на іноземних авторів або визнавали пріоритет західної науки в певних галузях. Це створювало атмосферу інтелектуальної ізоляції, яка негативно позначалася на якості підготовки фахівців [60, с. 256]. На педагогів і на школи покладалася важлива і невідкладна роль – виховання покоління в дусі комуністичних ідеалів. Особливе значення приділялося історикам, оскільки на історичну науку покладалося основне завдання – ідеологічна підготовка радянських громадян [50, с. 115].

Релігія була об'єктом постійних атак у змісті освіти. Науковий атеїзм був обов'язковим компонентом викладання. Вчителі мали завдання виявляти дітей, які відвідували церкву, та проводити з ними та їхніми батьками «роз'яснювальну роботу», що часто межувала з шантажем та погрозами [22, с. 370].

Таким чином, комуністична ідеологія у 1945–1958-х роках була не просто частиною змісту освіти, а її фундаментом. Вона деформувала знання, обмежувала інтелектуальну свободу та виховувала покоління, позбавлене критичного ставлення до дій влади. Навіть під час хрущовської «відлиги» ідеологічний контроль залишався непохитним, лише змінивши найбільш одіозні форми сталінського культу на абстрактні заклики до «повернення до ленінських норм» [26, с. 125].

Наслідком такої політики стало перетворення освіти на інструмент соціальної інженерії, де знання були вторинними порівняно з ідеологічною надійністю. Це заклало глибокі протиріччя в розвиток українського суспільства, які проявлялися протягом багатьох десятиліть.

3.2 Контроль і репресивні механізми в освітній сфері

Контроль за освітньою сферою в УРСР у 1945–1958-х роках мав тотальний характер і здійснювався через розгалужену систему репресивних механізмів. Партійні органи, органи державної безпеки (МДБ-КДБ), адміністрація навчальних закладів та громадські організації (комсомол) діяли як єдина машина придушення будь-якого інакодумства. Особливо жорстоким цей контроль став у період «ждановщини» (1946–1949 рр.), коли ідеологічний наступ на українську культуру та науку набув масштабів масового терору.

Одним із головних методів контролю була цензура та постійні перевірки «ідейної чистоти» педагогічних кадрів. Вчителів та професорів регулярно тестували на знання партійних рішень та лояльність до режиму. Найменший прояв національної самосвідомості або симпатія до української культури таврувалися як «український буржуазний націоналізм». Класичним прикладом стала нищівна критика Володимира Сосюри за вірш «Любіть Україну» у 1951 році, що послужило сигналом для чисток у школах та університетах [43, с. 300].

Репресії часто мали форму морально-політичного нищення. Діячів освіти піддавали публічному цькуванню на зборах колективів, змушували до принизливого «самокритичного» визнання помилок. Тих, хто не виявляв належного каяття, звільняли з роботи без права працевлаштування за фахом, виключали з партії, а у багатьох випадках — арештовували та депортували [38].

У вищій школі особливим механізмом репресій стала боротьба з «космополітизмом». Ця кампанія, започаткована у 1948 році, була спрямована проти інтелектуальної еліти, передусім єврейської національності, яких звинувачували у «відсутності патріотизму» та зв'язках із Заходом. Професорів

університетів Києва, Харкова та Одеси масово звільняли з кафедр, що призводило до занепаду цілих наукових напрямів [1, с. 75-76].

Таблиця 3.2

Тип репресивного механізму	Об'єкт впливу	Мета та наслідки
<i>Публічна критика ("ждановщина")</i>	В. Сосюра, науковці, митці	Атмосфера страху, самоцензура
<i>Кадрові чистки</i>	Вчителі, професура ВНЗ	Вимивання національно свідомих кадрів
<i>"Лисенківщина"</i>	Біологи, генетики	Знищення наукових шкіл, антинауковість
<i>Боротьба з космополітизмом</i>	Інтелектуали, вчені	Ізоляція від світової науки, антисемітизм
<i>Контроль МДБ/КДБ</i>	Студентство, молодь	Арешти за "антирадянську діяльність"

Втручання ідеології в науку через репресивні заходи яскраво проявилось у підтримці «лисенківщини». Після 1948 року будь-який вчитель біології, який продовжував викладати основи генетики, ризикував бути звільненим як «ворог народу». Наукові праці генетиків вилучалися з бібліотек та знищувалися, а самі вчені піддавалися репресіям, що призвело до фізичного нищення генетичної науки в Україні.

Особливий нагляд був встановлений за освітянами в західних областях України. Радянська влада розглядала місцевих вчителів як потенційну опору «бандпідпілля». Для нейтралізації цього впливу до регіону направлялися тисячі вчителів зі східних областей, які мали не лише навчати, а й збирати інформацію про настрої учнів та їхніх батьків. Будь-яка підозра у співпраці з ОУН або просто у співчутті визвольному руху вела до негайного арешту педагога [6, с. 7-15].

Контроль над студентською молоддю здійснювався через розгалужену мережу інформаторів у гуртожитках та групах. Студентів могли виключити з ВНЗ за читання забороненої літератури, слухання «ворожих голосів» або за висловлювання, що ставили під сумнів рішення партії. Репресії проти студентів були звичною практикою, спрямованою на запобігання формуванню будь-яких неформальних молодіжних рухів [3, с. 130].

Навіть реформи кінця 1950-х років не скасували репресивної сутності системи. Закон 1959 року про вибір мови навчання став інструментом м'якого, але дієвого тиску: адміністрація шкіл та місцеві партійні органи "переконували" батьків обирати російську мову, створюючи перешкоди для тих, хто наполягав на українській.

Як бачимо, репресивні механізми в освітній сфері УРСР у 1945–1958-х роках були невід'ємною частиною управління. Вони забезпечували не лише ідеологічну однорідність, а й повну покірність інтелігенції та молоді. Атмосфера підозрілості та страху, створена цими заходами, на десятиліття загальмувала розвиток критичної думки та національної культури в Україні.

Лише після смерті Сталіна та XX з'їзду КПРС інтенсивність відкритих репресій дещо знизилася, а багато незаконно засуджених вчених та вчителів були реабілітовані. Проте система контролю нікуди не зникла, вона лише трансформувалася у більш приховані форми адміністративного тиску та ідеологічного нагляду.

3.3 Наслідки ідеологізації для розвитку освіти та науки

Ідеологізація освітнього процесу та наукової діяльності в УРСР у 1945–1958-х роках мала катастрофічні наслідки, які відчувалися протягом багатьох наступних десятиліть. Головним результатом стало глибоке викривлення інтелектуального ландшафту республіки, де політична доцільність завжди переважала над науковою істиною та педагогічною доцільністю. Це призвело до втрати Україною статусу провідного наукового центру в багатьох галузях та до системної деградації національної школи.

Найбільш руйнівним наслідком для освіти стала форсована русифікація. Політика «зближення націй», що активно проводилася через школу, призвела до маргіналізації української мови. Кількість українських шкіл постійно скорочувалася, а в тих, що залишалися, викладання гуманітарних дисциплін було позбавлене національного змісту. На 1953 рік в українських школах навчалося лише 1,4 млн дітей, що становило менше третини від загальної кількості учнів. Це породило явище мовного та культурного нігілізму серед молоді, яка вбачала в українській мові ознаку «неперспективності» та соціальної відсталості.

У науковій сфері ідеологізація призвела до розгрому цілих шкіл та напрямів. Підтримка державою псевдонаукових теорій, таких як «лисенківщина», відкинула радянську (і українську зокрема) біологію та аграрну науку на десятиліття назад. Талановиті вчені були або фізично знищені, або усунуті від досліджень, що спричинило інтелектуальний вакуум. Схожі процеси відбувалися в кібернетиці, соціології та генетиці, які були оголошені «буржуазними лженауками».

Таблиця 3.3

Соціокультурні та наукові наслідки радянської освітньої політики

<i>Напрямок наслідків</i>	Характер змін	Довгостроковий ефект
<i>Національна ідентичність</i>	Витіснення української мови, русифікація	Денаціоналізація міського населення
<i>Науковий потенціал</i>	Знищення генетики, кібернетики, соціології	Технологічне відставання від Заходу
<i>Якість освіти</i>	Конформізм, пріоритет агітації над знаннями	Зниження критичного мислення молоді
<i>Соціальна сфера</i>	Формування "радянської людини" без коренів	Втрата культурної спадкоємності
<i>Міжнародні зв'язки</i>	Повна ізоляція від світової науки	Провінціалізм української науки

Ідеологічний диктат у гуманітарних науках призвів до того, що історія та література перетворилися на інструменти обслуговування партійних інтересів. Вчені були змушені фальсифікувати минуле, приховуючи факти репресій, Голодомору та боротьби за незалежність. Це призвело до розриву між офіційною версією історії та народною пам'яттю, що створювало глибоку соціальну напругу та двоєдушність у суспільстві.

Наслідки «ждановщини» виявилися у встановленні жорсткої цензури та самоцензури в освітньому середовищі. Вчителі та викладачі, залякані репресіями, боялися будь-якого відхилення від канону, що робило навчання сухим, формальним та нецікавим для молоді. Це вбивало творчий потенціал учнів та студентів, перетворюючи їх на пасивних споживачів пропаганди.

Реформа 1958 року хоча і мала на меті модернізацію через «зв'язок з життям», насправді посилила технічну орієнтацію освіти за рахунок її гуманітарного знецінення. Акцент на підготовці робітників у системі ПТУ без належної загальноосвітньої бази призвів до формування вузькоспеціалізованих кадрів, нездатних до адаптації в умовах швидких технологічних змін.

Боротьба з «космополітизмом» спричинила інтелектуальну ізоляцію України. Розірвання зв'язків зі світовою науковою спільнотою зробило українську науку провінційною та залежною від московських центрів. Це загальмувало інтеграцію українських вчених у світові процеси навіть після падіння «залізної завіси».

Морально-психологічні наслідки були чи не найважчими. Система виховувала покоління, яке звикло до подвійних стандартів: одне говорити на зборах, а інше – на кухні. Це руйнувало суспільну мораль та довіру, створюючи передумови для подальшої кризи радянської системи.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ідеологізація освіти в УРСР у 1945–1958-х роках стала інструментом духовного поневолення нації. Відбудова шкіл та університетів, хоч і була важливим фізичним досягненням, відбувалася за рахунок втрати їхньої суті як осередків вільної думки. Наслідки цієї політики

– русифікація, наукове відставання та деформація історичної пам'яті – залишаються викликом для сучасної української освіти та науки.

Лише критичне осмислення цього досвіду дозволяє зрозуміти важливість деідеологізації та національного відродження освітньої сфери в незалежній Україні, щоб не допустити повторення помилок минулого, коли школа була заручницею тоталітарної ідеології.

Ідеологізація освітнього процесу в УРСР у 1940–1950-х роках була системним і всеохопним явищем, що визначало не лише зміст навчання, а й саму природу функціонування школи та вищої освіти. Комуністична доктрина, побудована на засадах марксизму-ленінізму та культу особи Йосипа Сталіна, перетворила освіту на інструмент політичної соціалізації та ідеологічного контролю. Школа й університет втратили автономію, ставши складовими адміністративно-партійної системи.

Зміст навчальних програм був підпорядкований формуванню «радянської людини», відданої партії та державі. Історія, література, суспільні науки викладалися у руслі класового підходу, а природничі дисципліни зазнали деформацій під впливом псевдонаукових кампаній, зокрема так званої «лисенківщини». Кампанія Ждановщина закріпила практику жорсткого ідеологічного нагляду, цензури та самоцензури, що суттєво обмежило інтелектуальну свободу педагогів і науковців.

Контроль і репресивні механізми – кадрові чистки, публічні кампанії осуду, переслідування за «космополітизм» чи «буржуазний націоналізм» – сформували атмосферу страху й конформізму в освітньому середовищі. Освіта перестала бути простором вільної дискусії та наукового пошуку, перетворившись на інструмент уніфікації мислення. Особливо відчутними були наслідки для гуманітарної сфери, де історична пам'ять і національна традиція піддавалися системному викривленню.

Довгострокові наслідки ідеологізації виявилися в русифікації освітнього простору, маргіналізації української мови, ізоляції науки від світових процесів і втраті цілих наукових шкіл. Деформація змісту освіти спричинила зниження

рівня критичного мислення та формування подвійної моралі, що стало характерною рисою пізньорадянського суспільства.

Отже, ідеологізація освіти в УРСР у 1940–1950-х роках не лише визначила характер розвитку школи та науки в повоєнний період, а й заклала глибокі структурні проблеми, які позначалися на інтелектуальному й культурному розвитку України впродовж десятиліть. Усвідомлення цього історичного досвіду є необхідною умовою для формування сучасної освітньої політики, заснованої на принципах академічної свободи, наукової доброчесності та національної самобутності.

РОЗДІЛ 4. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УРСР В 1948-1958-х РОКАХ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.

4.1 Актуальність теми в курсі історії України.

Вивчення теми «Освіта в УРСР 1945–1958-х років» є надзвичайно актуальним для сучасного шкільного курсу історії України. Цей період характеризується глибокою ідеологізацією навчального процесу, руйнуванням національної освітньої традиції та наукового потенціалу, що залишило тривалі наслідки для українського суспільства.

Проблема розвитку освіти представлена в навчальних програмах з історії України для закладів загальної середньої освіти, проте не виокремлюється як самостійна тема. Вона розглядається в ширших межах, присвячених повоєнній відбудові та суспільно-політичному розвитку.

Зазначена проблематика вивчається в курсі історії України в 11 класі в межах тем повоєнного періоду та періоду деєталінізації. Зокрема, в навчальних програмах вона представлена в таких розділах «Україна в перші повоєнні роки (1945–1953)» та «Україна в умовах деєталінізації (1953–1964)». В шкільному курсі ця тема виконує допоміжну, але важливу функцію, оскільки створює загальні уявлення про соціально-економічні та культурні процеси в повоєнний період.

Аналіз сучасних підручників для 11 класу підтверджує, що питання освіти здебільшого висвітлюється фрагментарно у відповідних підрозділах про культурне життя, ідеологічну політику держави та процеси відбудови. Основна увага усіх авторів зосереджена на кількісних показниках (відновлення освітніх установ, зростання кількості учнів, кадрах тощо), а також на характеристиці ідеологічного впливу держави на зміст освіти.

Саме метою розвитку мотиваційної сфери учнів в навчальному процесі вивчення історії є формування стійкого інтересу до предмета, що передбачає активне пізнавальне ставлення до історичних подій, прагнення з'ясувати їх причини і наслідки, а також оволодіти необхідними дослідницькими вміннями. Особливу роль в цьому відіграє зміст навчального матеріалу. Практика показує,

що теми, пов'язані з повсякденним життям, освітою, побутом викликають як у школярів, так і в студентів, значно більший інтерес ніж політична історія. Згідно з цим, вивчення теми становища освіти в повоєнний період має доволі значний мотиваційний потенціал до вивчення [37, С. 91].

Зокрема, учні мають можливість проводити паралелі між освітніми процесами 1940-1950-х років і сучасними умовами розвитку освітньої діяльності в Україні, яка зазнає впливу війни, відбудови та суспільних трансформацій. Таке зіставлення сприяє глибшому розумінню історичного досвіду, усвідомленню значення освіти в складних умовах та формуванню критичного мислення. Водночас це підсилює особисту зацікавленість учнів, адже вони можуть осмислювати минуле крізь призму власного життєвого досвіду.

Аналіз цих явищ дозволяє учням:

- усвідомити вплив тоталітарного режиму на освіту та науку;
- зрозуміти механізми ідеологічного контролю та репресій;
- простежити наслідки русифікації та деформації національної культури;
- формувати особистісне ставлення до історії, робить її більш близькою та зрозумілою;
- порівняти історичні реалії і сучасну освітню систему;
- розвивати критичне мислення та історичну компетентність через зіставлення офіційних і фактичних джерел;
- підвищувати пізнавальний інтерес.

Вивчення цього періоду допомагає школярам усвідомити, що освіта може бути як інструментом розвитку суспільства, так і засобом політичного тиску, що є важливим для формування історичної свідомості та громадянської позиції.

4.2 Методи і прийоми вивчення теми на уроках історії.

Для ефективного висвітлення теми в шкільному курсі використовуються різноманітні форми, прийоми та методи навчання, які поєднують інформаційний, аналітичний та практичний підходи. Важливо дотримуватися

балансу між поданням фактів та розвитком навичок критичного аналізу історичних джерел.

Особливості вивчення історії, як навчальної дисципліни потребують необхідності роботи з різними видами історичних джерел. В сучасній методиці навчання їх використання розглядається, як один із найкращих інструментів формування історичної компетентності учнів.

Розвиток вмінь аналізувати історичні джерела і працювати з ними має здійснюватися систематично на всіх уроках, а не лише на практичних заняттях. Якщо на звичайному уроці така діяльність є лише одним із компонентів навчального процесу, то на практичному вона посідає провідне місце.

Важливою складовою також є розвиток умінь аналізувати такий матеріал, виокремлювати ключові аспекти, осмислювати зміст та висловлювати власне ставлення до історичних подій, процесів, явищ, постатей [7].

Такі методи (основні методи і прийоми представлені в Додатку А) дозволяють не лише передати фактичну інформацію, а й показати учням складність і багатогранність історичного процесу, допомагаючи осмислити вплив тоталітарної ідеології на освіту та суспільство.

Зміст даної теми має значний потенціал для формування як предметних історичних так і громадянських компетентностей учнів. В процесі її вивчення формуються такі компетентності: хронологічна, інформаційна, логічна та аксіологічна. Водночас важливим є формування громадянських компетентностей: усвідомлення ролі освіти як інструменту впливу на держави на соціум, розуміння небезпеки ідеологізації освіти, розвиток критичного мислення та здатності самостійно оцінювати ситуацію

4.3 Проблеми та перспективи вдосконалення вивчення теми та методичні рекомендації для вчителів.

Вивчення проблеми розвитку освіти УРСР в 1945-1958 роках супроводжується низкою труднощів. Насамперед це пов'язано із складністю та різноманітністю історичного контексту. Учні часто стикаються з труднощами

розуміння самої сутності явища ідеологізації освіти і проявів її в повсякденному житті, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між державною політикою і розвитком освіти та критичним осмисленням історичних джерел.

З метою підвищення ефективності даної теми потрібно здійснювати шляхи модернізації змісту та методики викладання. У роботі з темою вчителям рекомендується використовувати комплексний підхід, поєднуючи традиційні та інтерактивні методи. Основні рекомендації:

1. **Поєднувати теорію та джерела.** Демонструвати учням підручники того часу, документи МОН УРСР, уривки з листів вчителів та студентів.
2. **Дотримуватися принципу історизму.** Розглядати освітню політику в контексті наслідків Другої світової війни, тоталітарного режиму тощо. Учні повинні розуміти, що освіта була складовою державної політики.
3. **Застосовувати порівняльний аналіз.** Організувати роботу учнів над зіставленням стану освіти в УРСР до та після Другої світової війни, порівнянням стосовно задекларованих прав і реальністю, аналізу фото та статистичних джерел. Навчити учнів бачити причинно-наслідкові зв'язки, критично оцінювати інформацію, формувати власні висновки тощо.
4. **Включати інтерактивні форми.** Обговорення, дебати, рольові ігри, метод «Прес», що сприяють глибшому розумінню соціальної дії ідеології.
5. **Фокус на наслідках.** Важливо підкреслювати довгострокові наслідки русифікації, репресій та псевдонауки для української освіти і науки.
6. **Робота з критичним мисленням.** Заохочувати учнів ставити запитання, робити висновки, формулювати власну позицію.
7. **Застосовувати між предметні зв'язки.** Інтегрувати матеріал з правознавством (нормативні положення, документи і т.д.) , українською літературою (творами того періоду, аналіз мови і тематики підручників, літератури того часу) громадянською освітою (обговорення обмежень прав , формування критичного ставлення громадянина), математикою (аналіз статистичних даних про кількість шкіл, учнів, вчителів тощо,

графіки та діаграми рівня освіти в різні роки), мистецтвом (аналіз шкільних плакатів, газет, ілюстрацій, картин. Вияснити роль візуальної пропаганди тих часів), географією (локальні приклади розвитку шкіл в регіонах, вплив війни на економіку) тощо.

Ці методичні рекомендації дозволяють максимально ефективно подавати матеріал, сприяючи не лише знанню фактів, а й усвідомленню їхнього значення для розвитку українського суспільства та науки.

Вивчення теми «Освіта в УРСР 1945–1958-х років» у шкільному курсі історії є важливим для формування історичної свідомості та критичного мислення учнів. Методичний підхід має поєднувати роботу з документами, інтерактивні форми та порівняльний аналіз для глибокого розуміння ідеологізації освіти, репресій та наслідків русифікації. Правильне використання цих методів дозволяє не лише передати знання про історичні події, а й розвивати навички аналізу, самостійного висновку та формування власної позиції, що є ключовим для сучасної історичної освіти.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження теми «Освіта в УРСР 1945–1958-х років: між відновленням та ідеологізацією» показало, що цей період був одним із найбільш складних і суперечливих в історії української шкільної та наукової системи. Освітній процес повністю підпорядковувався завданням комуністичного виховання та ідеологічного контролю, що позначилося на всіх аспектах навчання – від змісту підручників до діяльності вчителів та студентів.

Основним механізмом ідеологізації було формування навчальних програм, в яких усі предмети мали політичне забарвлення. Історія викладалася як боротьба класів, де ключова роль відводилася російському народові, література сприймалася крізь призму соціалістичного реалізму, а природничі науки підлягали обмеженням і фальсифікаціям, як це відбулося з генетикою та біологією Лисенка.

Ідеологічний контроль реалізовувався через комплексні репресивні механізми. Партійні органи, шкільна адміністрація та громадські організації (комсомол, піонерія) діяли спільно для забезпечення тотальної лояльності. Вчителі, викладачі та студенти постійно перебували під наглядом, а будь-які прояви національної свідомості чи критичного мислення каралися публічною критикою, звільненням або арештом.

Особливе місце займав культ особи Й. Сталіна, який пронизував усі аспекти освітнього процесу. Підручники, шкільні заходи та лекції у вищій школі були насичені вихвалянням його постаті, що фактично робило неможливим критичне осмислення політичних рішень та історичних подій.

Політика русифікації мала системний характер і проявлялася як у збільшенні годин російської мови та літератури, так і в маргіналізації української культури. До середини 1950-х років кількість учнів, що навчалися російською мовою, у три рази перевищувала тих, хто навчався українською, що спричинило денаціоналізацію міського населення та формування мовного нігілізму серед молоді.

Ідеологізація науки через кампанії проти «космополітизму» та підтримку «лисенківщини» призвела до знищення цілих наукових напрямів. Українська біологія, генетика, кібернетика та соціологія зазнали значних втрат. Наукова ізоляція від Заходу та концентрація контролю в руках московських центрів призвели до відставання української науки та технологічного відставання від світових стандартів.

Соціальні наслідки ідеологізації були не менш значущими. Виховання «радянської людини» без національних коренів, постійна атмосфера страху та подвійних стандартів формували покоління конформістів, які не мали критичного мислення і здатності до самостійного аналізу. Це створювало передумови для довготривалої кризи суспільної моралі та довіри.

Дослідження соціально-побутових умов молоді та освітян показало, що освіта перебувала в складних історичних та економічних обставинах. Для учнів характерними були жахливі умови проживання в гуртожитках, недотримання санітарно-гігієнічних умов, недостатнє забезпечення шкільним приладдям та підручниками, обмежена доступність шкіл у сільській місцевості. Педагоги стикалися з нестачею матеріально-технічних ресурсів, обмеженими житловими умовами та великим навантаженням на роботі. Водночас з відбудовою шкільної мережі активно розгорталася підготовка вчительських кадрів за допомогою педагогічних училищ і курсів, що сприяло підвищенню кваліфікації та якості освіти. Проте, соціально-побутові умови залишалися незадовільними, що впливало як на повсякденне життя так і на професійну діяльність вчителів.

Важливим висновком є те, що освіта в УРСР 1945–1958-х років перестала виконувати свою основну функцію – підготовку компетентних і мислячих громадян. Вона перетворилася на інструмент соціальної інженерії, де знання були підпорядковані ідеологічним пріоритетам. Така система руйнувала не лише освітній процес, а й національну самосвідомість та культурну спадщину.

Методичний аспект вивчення цієї теми у шкільному курсі історії має критично важливе значення. Робота з архівними документами, підручниками того часу, інтерактивні обговорення та проєктна діяльність дозволяють учням

не лише засвоїти фактичний матеріал, а й розвинути навички критичного мислення та історичного аналізу.

Впровадження порівняльного аналізу офіційних і сучасних джерел допомагає школярам усвідомити, як ідеологія впливала на освіту, науку та соціальну свідомість, а також оцінити довготривалі наслідки цих процесів. Застосування інтерактивних методів сприяє формуванню громадянської позиції та вміння робити висновки на основі доказів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що дослідження теми освіти в УРСР 1945–1958-х років має не лише історичне, а й виховне значення. Воно дозволяє усвідомити небезпеку ідеологізації освіти, важливість національної культури та науки для розвитку суспільства, а також необхідність критичного підходу до вивчення історії.

Отже, уроки цього періоду мають бути використані як приклад для сучасної освіти в Україні: система навчання має забезпечувати розвиток критичного мислення, національної ідентичності та наукової компетентності, а не слугувати інструментом пропаганди чи політичного контролю.

Загалом, дослідження підтвердило, що період 1945–1958-х років залишив глибокий слід у розвитку української освіти та науки. Усвідомлення цих наслідків є ключем до побудови незалежної, національно свідомої та критично мислячої молоді, здатної протистояти будь-яким спробам ідеологічного тиску в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. К.: К.І.С., 2007. 248 с.
2. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ століття : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01/Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. – 871 с.
3. Богодист І. Соціалістичне будівництво в Західних областях УРСР (1945-1950) . Київ : Вид-во Київського держ. ун-ту, 1966. 176 с.
4. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., доп. Київ: Академвидав, 2010. С.546-548.
5. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид., випр., доп. Київ : Академвидав, 2005. 688 с.
6. Васильчук Т. В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943-1950 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2007. 20 с.
7. Власов В. С. Методика проведення практичних занять з історії України в 7 – 9 класах.
URL:<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/714775/1/%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B21.pdf>
8. Галабурда Ю. А. Життя із пам'яті у слово. Дермань: [б. м.], 2018. 366 с.
9. Галів М., Свйонтик О., Ярушак М. Загальноосвітнє шкільництво західних областей України (1944–1953) у вимірах історії повсякдення (історіографічний аспект). Молодь і ринок. 2021. № 3 (189). С. 15–23. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/download/233973/232626/535209>
10. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в період будівництва соціалізму. *Українська радянська енциклопедія*. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1965. С. 414–415.

11. Данилова О. І. Аналіз наукових досліджень у галузі професійно-технічної освіти України (друга половина XX століття) *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. / голов. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 190–194.
12. Данилова О. І. Розвиток професійно-технічної освіти на Півдні України (1958–1998 рр.) : монографія / за ред. І. Я. Жорової. Херсон : Херсон. акад. неперерв. освіти, 2016. 243 с.
13. Дем'янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945 – 1991 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2000. 16 с.
14. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. XX століття) /Л. Д. Березівська. *Освіта та педагогічна наука*. 2013. № 4 (159). С. 59–66.
15. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. *Керівні матеріали про школу* / упоряд. С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. Заволока. Київ : Рад. школа, 1962. С. 226–245.
16. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943–1953 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 . Київ, 1995. 219 с.
17. Ісайкіна О. Д. Побут і дозволя міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис... канд.іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 240 с.
18. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) :дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 210 с.
19. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917 — 1960 рр.): зб. документів. Т.2. Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1961. 663 с.
20. Купрієнко Г. І. Поліпшити паралельне навчання української і російської мов. Українська мова в школі. 1960. № 5 (вересень-жовтень). С. 3–7.

21. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Донец. нац. ун-т ім. Василя Стуса, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Вінниця ; Черкаси, 2021.
22. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., випр. і доп. Київ : Знання-Прес, 2006. 598 с.
23. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2 т. Т. 2. (1943– 2007 рр.). Київ : Видавництво «Ешке О.М.», 2010. 586 с.
24. Лук'яненко О.В. "Найближчі друзі партії" : колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х першої половини 1960-х років : монографія / [наук. ред. П. В. Киридон]. Полтава : Сімон, 2019. 658 с.
25. Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х–перша половина 1950-х років). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 63–67.
26. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. Київ : Вікар, 2003. 335 с.
27. Мельниченко В. М., Шамрай О. Г. Культурно-освітня сфера українського повоєнного села (1943-1950 рр.) : монографія. Черкаси, 2009. 159 с.
28. Микитенко О. С. Становлення і розвиток підготовки кваліфікованих робітників для легкої промисловості у технічних училищах України (1954–1984 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2016. С. 9–14. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0ed8635d-8e69-4775-8928-77b081ff1a58/content>
29. Місечко О. Є. Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови у педагогічних навчальних закладах України (1900-1964 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 603 с.

30. Мічуда В. В. Радянська система освіти у повоєнний період (1945 - 1950 роки) *Молодий вчений*. 2016. № 12.1.
URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12.1/62.pdf>
31. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. Київ : Рад. шк., 1960. 158 с.
32. Пальченко Л. І. Система вправ для розвитку навичок швидкого читання: із досвіду використання методичних рекомендацій професора І. Т. Федоренка. Початкова школа. 1991. № 4. С. 19–22.
33. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція. *Філософія освіти*. 2006. С. 256-265.
34. Пижик А.М., Черевичний Г.С. Методика викладання історії в школі: навч.-метод. рек. до вивч. дисципліни та проходж. пед. практики студ. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Юстон, 2020. 125 с.
35. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти у вітчизняній педагогіці 1964–1984 рр. : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. 488 с.
36. Пироженко Л. В. Теоретичні засади альтернативних навчальних книг з історії України (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 1998. 186 с.
37. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі : навч. посіб. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
38. Попп Р. Репресії сталінського тоталітарного режиму проти західноукраїнської інтелігенції (1944 – 1953 рр.). Український націоналізм: історія та ідеї : наук. зб. Рожнятів, 2013. Вип. 2. С. 128–139. URL: <https://dontsovnyc.com.ua/represiji-stalinskoho-totalitarnoho-rezhymu-proty-zahidnoukrajinskoji-intelihentsiji-u-1944-1953-rokah/>
39. Пугач А. В. Проблеми підготовки вчителя до професійної діяльності в українській педагогічній періодиці (20-ті – початок 30-х років XX

століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2008. 237 с.

40. Реабілітовані історією. Рівненська область: наук.-док. вид. – Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне : Рівненська друкарня, 2009. 612 с.

41. Розвиток культури та ідеологізація національно-культурного життя в 1920-1930-х рр.: конспект уроку для учнів 10-х кл. з історії України. URL: <https://naurok.com.ua/rozvitok-kulturi-ta-ideologizaciya-nacionalno-kulturnogo-zhittya-v-1920-1930-h-rr-448548.html>

42. Розвиток культури України в повоєнні роки. «Ждановщина» : розробки уроків. Історія України. 11 клас. Рівень стандарту. Академічний рівень. URL: <https://uahistory.co/lesson/history-of-ukraine-developing-lessons-11-class-gisem-standard-academic-level/14.php>

43. Розвиток української культури за роки радянської влади / ред. кол.: П. П. Гудзенко (голов. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1967. 367 с.

44. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Вінниця, 2010. 246 с.

45. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першій половині 60-х років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 381 с.

46. Слободян С. Діяльність А.В. Луначарського на посаді наркома Просвіти у перші роки радянської влади. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 142–146.

47. Слободян С. Робота над концепцією вітчизняної історії у рамках написання шкільних підручників в СРСР у 1934-1935 роках. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 125 (10). С. 61–63.

48. Старжець, В. Заходи радянської влади щодо відновлення шкільної освіти в Західній Україні у післявоєнний період. *Проблеми гуманітарних наук*:

збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. 2022. № 10/52. С. 164–179.

49. Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939-1953 рр. : монографія / наук. ред. М. М. Москалюк. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2019. 549 с.

50. Стрільчук, Л. Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х – початку 30-х років XX століття: особливості, тенденції, результати. *Літопис Волині*. 2019. № 21. С. 114–119.

51. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX століття. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 6–12

52. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. С. 4-23. URL: <https://lnk.ua/hvqDTO1MP>

53. Сушик І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40-50-х рр. XX ст. Інтелігенція і влада. 2009. Вип. 15. С. 171–180

54. Ткаченко В.В. Розвиток науки в УРСР у 20-30-ті роки XX ст. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13408/Tkachenko.pdf>

55. Ткаченко В. І. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959-2013) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон ; Тернопіль, 2019. 279 с.

56. Федонюк К.Є. Діяльність районних Рад в галузі народної освіти і культурно-освітньої роботи. Київ, 1958. С. 22.

57. Шаблій О. Село на золотому Поділлі: земля і люди. Львів: Аверс, 2011. 712 с.

58. Шваб, А., Мащенко, Н. Виховна робота в школах західних областей УРСР в повоєнний час (на прикладі Рівненської області). *Літопис Волині*. 2017. № 17. С. 37–42.

59. Шевченко С.М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50-60-ті роки XX

ст.). Київ: Академвидав, 2014. С. 833-839 URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/7928/1/98.pdf>

60. Юрчук В. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.). Київ : Наукова думка, 1989. 546 с.

61. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні. Київ, 1995. 402 с.

62. Яремчук В. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. Київ : ІСДО, 1993. 100 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Прийоми і методи вивчення теми «Освіта в УРСР 1945–1958-х роках»

Методи та прийоми	Методика використання	Мета та очікуваний результат
<i>Рольові ігри</i>	Учні можуть «примірити» роль директора школи, вчителя чи учня 1940-1950-х років. Моделюють типову школу: уроки, виховні заходи, обговорення наказів, реакцію на ідеологічні вимоги. Вчитель водночас коригує дії і допомагає робити висновки про особливості тогочасного навчання.	Важливим завданням є розвиток вмінь аналізувати історичні події з позицій різних соціальних груп, критично осмислювати історичні явища і формувати власне аргументоване ставлення до них. Допомагає відтворити повсякденне життя тогочасних людей, зрозуміти психологічні і соціальні аспекти діяльності освітян і учнів. Розвиває почуття емпатії, уяву і вміння аналізувати соціальні процеси.
<i>Лекція</i>	Використання наочних матеріалів (підручники, ілюстрації, документи). Вчитель пояснює історичний контекст відновлення освітніх закладів після війни; ідеологізацію освіти і водночас може залучати	Метою такого методу буде надати та сформувати базові знання про систему освіти УРСР в повоєнний період. Ця форма подачі матеріалу дозволяє послідовно розкрити основні тенденції відбудови освіти, а також показати вплив ідеологічних чинників на її

	учнів до спільного обговорення.	зміст і функціонування. Важливим завданням є забезпечити учням засвоєння основних понять, фактів і причинно-наслідкових зв'язків, а також створення теоретичної основи для подальшого вивчення та аналізу процесів.
Робота з документами	Аналіз учнями: змісту уривків із шкільних програм та підручників, листів, наказів МОН УРСР, партійних циркулярів, статистичних матеріалів, світлин, спогадів; виділяють ключову інформацію, порівнюють різні джерела, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, роблять висновки.	Робота з документами передбачає: розвиток навичок роботи з першоджерелами, критичного аналізу інформації і формування ґрунтовних висновків. Учні усвідомлюють як політичні та ідеологічні чинники впливали на навчання у повоєнний період, розвивають навички пізнавальної та дослідницької діяльності.
Групові дискусії	Клас може ділитися на групи, де кожна аналізуватиме окремий аспект: повсякденність учнів, вчителів, шкільні програми, роль ідеології тощо. Відбувається	Формування критичного мислення, аргументованої громадянської позиції, навичок діалогу, вміння слухати, порівнювати точки зору, працювати в команді тощо.

	обговорення всіх позицій, учні задають питання один одному, наводять факти, аналізують і оцінюють історичні події. В результаті – презентація своїх висновків. Дискусії можна поєднувати з аналізом документів, рольовими іграми, написанням есе тощо.	
Проектна робота	Створення досліджень, презентацій, стендів, газет, плакатів, буклетів, відео і т.д. Для прикладу: учні можуть дослідити освіту в повоєнний період 1940-1950-х років свого регіону, використовуючи архівні матеріали, спогади дідусів-бабусів, краєзнавчі матеріали.	Розвиток самостійних навичок роботи з дослідницьким історичним матеріалом, презентацією, узагальненням інформації. Учні після такої роботи усвідомлюють практичне значення історичних знань.

<i>Дебати</i>	Моделювання уроків або зборів комсомольських організацій. Для прикладу: учні діляться на 2 групи: одна відстоює думку, що повоєнна освіта УРСР була ефективним відновленням, інша – що вона була надмірно ідеологізованою. На основі джерел (наказів народного комісаріату освіти, навчальних програм, спогадів тогочасних очевидців групи готують аргументи). Після обговорення провести рефлексію.	Формування критичного мислення та аргументованого висловлювання власної позиції. Учні почнуть розуміти суперечності повоєнної системи освіти, аналізують вплив ідеології на навчальний процес і повсякденність школярів, студентів та педагогів.
---------------	---	---

<i>Інтегрований курс історія і правознавство</i>	Порівняння реального стану освіти з положеннями, які видавала влада.	Мета: навчити співвідносити нормативні документи з практичною реальністю та формувати правову свідомість. Тим самим, учні навчаться аналізувати нормативно-правовий документ, усвідомлюють різницю між задекларованими правами і їх реалізацією. Водночас розвивається правова та громадянська компетентність.
--	---	---

[34,С.62,67,71]